CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

(1) ॐ श्रीगणेशाय नमः SCANNED 29/8/93 Dasharathpuri, New Delhi-45

p.hd work

काव्यस्य " रसास्वादपरतंत्राणां कान्तासम्मितया उपदेशं इच्छाकां परिहरति। लौकिकवृत्तान्तप्रदर्शनेन। यथा वेतमवित्तस्य लोभः पुत्रेषु भक्षिणां। तथोपदेशा-लाभोऽपि रसास्वादनिधायिनाम्। वेदेतिहासादिभिरेव कृतार्थत्वं परिहरति।" —

कटु औषधवद् वेदरूपदिष्टं कथंचन।
काव्योपदिष्टं सेवन्ते रसमधुरं मृतादिवत्॥
तस्मात् काव्यनिबन्धानां कान्तासम्मित लक्षणम्।
प्रतीयमान प्राधान्यं प्राक्तनैः प्रतिपादितम्।
काव्यमेव फलं कर्तुं स स्वनियतं प्रभुः।
8/13 शक्तिर्व्युत्पत्तिसामग्रि सम्पूर्णा यस्य विद्यते॥
शक्तिः कविबीजं हि प्राक्तनीकापि संस्क्रिया।
यया विना न प्रसरेत् काव्यं शिक्षावतामपि॥
व्युत्पत्तिगौरव बलाद्यदि किञ्चित्कथञ्चन।
प्रसारितं परं तच्च हास्यमेव न संशयः॥
तथा चोक्तम् —

नाकवित्वमधर्माय व्याधये दण्डनाय वा।
कुकवित्वं पुनस्साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः॥" इति
प्रतिभाग्रामतां कवयस्समुपासते।
पलायानी विद्वत् सद्धि देव्या भाग्यस्य यातनोः॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बालसरस्वती

उक्तं हि " प्रज्ञानवनवीनोल्लेखशालिनी प्रतिभामता
तदनु प्राणनाजीवद्वर्णनानिपुणः कविः ॥
प्रति वस्तरि सत्यर्थे सति शब्दानुशासने ।
अस्ति तन्नाभिनायेन परिस्रवति वाङ्मधु ॥
के हु शैवसुतापूर्वैः काव्यनिर्माणकर्महिः ।
प्रतिहैव परां प्राहुः तेषामाद्यौ कयस्यसौ ॥

शक्तिमेवं प्रशस्य तदनुसारिणीं व्युत्पत्तिमपि साधकतया स्तौति ।—

व्युत्पत्तिरपि शक्त्यैव सङ्गमानुवर्तते ।
साहित्यस्याः प्रियसखिनियमव्यभिचारिणि ॥

व्युत्पत्तिरभिता शक्ति(रम्यदासीनेव तूष्णीमस्ति इत्याह —)

व्युत्पत्तिर्लोकचारित्रशास्त्रकाव्यावेक्षणम् ।
अभ्यास उपदेशेन काव्यज्ञानां च संमता ॥

प्रतिपादितानां व्युत्पत्तिभेदानां स्वरूपं काव्यकर्मणि साधकत्वं च क्रमेण प्रतिपादयति ।—

चक्रास्थिरानेकविध लोकवृत्तानुवर्ति ।
(व्यस्यकरणे लोकज्ञानमुच्छ्वसितं कवेः ॥

व्यतिरेकमुखेनापि लोकवृत्तज्ञानस्य काव्यकरणे साधकत्वमाह —

अज्ञातलोकवृत्तो य शास्त्रकाव्यविदप्यसौ ।
क्रष्यशृंग इवाक्षो व्यघ्रयाते मुग्धसंसदि ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शास्त्रपरिमाणरूपं । द्वितीयं व्युत्पत्तिभेदं प्रतिपादयति—

छन्दश्च चतुर्वर्ग कलासङ्गावदान्तिनां।
शास्त्राण्यभ्यसनीयानि काव्याङ्गानि करोत्यपि॥

एवमभ्यसनीयानि शास्त्राणि प्रतिपाद्य तेषामभ्यास हेतोः काव्यकरणे फलवत्तां क्रमेण प्रतिपादयति—

वृत्तसंचय विच्छित्त्यै छन्दःशास्त्रनिरूपणं।
शब्दशुद्धिविवेकाय शब्दशास्त्रविवेचनम्॥
चतुर्वर्गैः कलाभिश्च काव्यनिर्मीयते यतः।
अतस्तच्छास्त्रविदुषो भाव्यं काव्यं चिकीर्षता॥
नृपाणां काव्यनेतॄणां खड्गगजाश्वलक्षणम्।
वर्णनीयं काव्यकृता तस्मात्तच्छास्त्रवेदनम्॥
इतिहासपुराणानामभ्यासेनापि भूयते।
राजवंशकथातीर्थलोकभेदाववुद्धये॥
तथाभिधानकोशानां शिक्षणीयतयास्थितिः।
नानार्थविप्रयुक्तानां सन्दिग्धार्थाववुद्धये॥
किमेवं बहुनोक्तेन लोके यद्यद्विभाव्यते।
10/B
तत्तत्सर्वं वेदितव्यं कर्त्रा काव्यनिर्मितम्॥

उक्तञ्च—

न स शब्दो न तद्वाच्यं न सा विद्या न सा कला।
जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो महान् कवेः॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इत्थं लोकशास्त्रादि काव्यनिर्माणकौतुके
कविर्महाकवीनां कालिदासादीनां काव्यानि
काव्यमार्गपरिज्ञानाय सततं परिशीलयेदित्याह—

लोकशास्त्रविशेषज्ञः काव्यनिर्माणकौतुके।
काव्यानि कालिदासादेः सततं परिशीलयेत्॥

लोकशास्त्रविशेषपुराणादिपरिज्ञानशालिनः कवेः
किमपर्याजिन कविविरचित काव्यपरिशीलनेने
सत आह —

वेदशास्त्रपुराणादि सामान्यानपि सीदति।
असति काव्यसरणौ काव्यनिर्माणकर्मणि॥

उपन्यस्तमर्थं दृष्टान्तप्रदर्शनेन समर्थयते।
अन्याभिगतिरन्यस्य गतिरन्या सरोवहायोः।
मरालिका कपोलस्य गतिरन्या हि दन्तिनः॥
लोकशास्त्रपुराणानां कृतयोऽपि पृथक् पृथक्।
रीतिरन्यैव काव्यानां लोकोत्तरपदस्पृशाम्॥

वेदशास्त्रादिभ्योऽव्यतिरेकस्य हेतुभूतं काव्यानां
लोकोत्तरपदस्पृक्त्वं समर्थयते।—

रसभावगुणौचित्य घटनालङ्क्रियादयः।
काव्यादन्यत्र दृश्यन्ते कुत्र वा वेदशास्त्रयोः॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शृङ्गारादि रसनिर्वेदादि भावमाधुर्यादि गुणग्रा-
म्यस्पर्शि साहित्यरूपा चैः समस्तौ सर्गादि
घटनानुप्रासोपमाद्यलंकार भावोदय भाव
सन्धि भावशबलता चयः। काव्य व्यतिरेकेणा-
न्यत्र कुत्र वा दृश्यन्ते काचिद्वृत्तिर्यावत्।
एवमत्यन्तविलक्षणानां काव्यानां शास्त्रादि
मार्ग परिशीलनेनाभ्यास इति शास्त्रस्य वाना-
भ्यासेनत्रसनतस्तु नाना वैचित्र्य लाभः। तस्मात्
काव्यानि कर्तुं काव्यान्येव परिशीलनीयानि
विनिगमयति।—

तस्मादालोचिताशेषलोकशास्त्रोपाधीमता।
कर्तव्यं कालिदासादेः काव्यानां परिशीलनम्॥

इतः कविभ्यः कालिदासस्य वैशिष्ट्यं
तद्वाक्यानां वेदवत्प्रामाण्यं च भट्टाचार्यपादैः
प्रतिपादितम्।—

यथा-
कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयमप्यमी।
पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं व्यवस्थितम्" इति
संदृश्य लोकान् पुरुषार्थविशेषेत इति तद्वाक्यमा-
चार्यपादैः प्रमाणत्वेन मीमांसायामि दर्शितम्

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कवीनां लोकोत्तरत्वं वेदपि विशिष्टदेवता वाचक
त्वेन " अनन्तमव्ययं काव्यः " कविं कवीनामु
पमश्रवस्तमं । कविं सम्राजमतिथिं जनानामि
त्यादौ प्रतिपादितत्वात् । व्यासवाल्मीकि प्रभृतिषु
वेदमुखेन प्रतिपादनम् क्रान्तदर्शीनां कवीनां लोकोत्त
रत्वं । एवं लोकवृत्तान्त शास्त्रकाव्याद्यवलोक
नेरूप व्युत्पत्तिभेदं व्याख्याय साम्प्रतं काव्य
साम्युपदेशेन "तत्सहाभासरूपं व्युत्पत्तिभेदं
प्राक्प्रतिपादितार्थ प्रदर्शनपुरस्सरं विवृणोति "
एवं लौकिकस्य शास्त्राणां काव्यानामपि वेदिता ।

1/4/B प्रतिभावान् प्रवर्तेत काव्यरसैः काव्यकर्म ।
तेषां स्वरूपमभ्यासक्रमं चाह —

काव्यं कर्तुं विवेक्तुं च ये जानन्ति त एव हि ।
काव्यज्ञैस्तैस्तदभ्यस्येदुपदिष्टेन वर्त्मना ॥

काव्यस्य करणे काव्यार्थ विवेचने च ये कुशला
स्तैः कुशलैः काव्यरसहृदयैः च उपदिष्ट
मार्गेण अभ्यसेत् । तेषामुपदेश क्रमश्च
वामनादिभिरुक्तः —

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

आधानोद्धरणे तावद्यावद्दोलायते मनः।
पदानां स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरस्वती॥
यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम्।
तं शब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते॥
वाच्यानां वाचकानां च यदौचित्येन योजनं।
रसादिविषयेणैतत्कर्म मुख्यं महाकवेः॥
उक्तमर्थं निगमयति —

उपदिष्टेन काव्यस्यैरेवं रूपेण वर्त्मना।
मुहुर्मुहुस्तमभ्यासैस्तैः समं काव्यनिर्मितम्॥

वामनाद्युक्तनयेन विविक्तदेशपररात्ररूपकालादि युक्तिमता काव्यस्यैवोपदिष्टेन मार्गेण तैस्समं एव मुहुर्मुहुरभ्यसेत्। काव्यनिर्माणक्रमं पदानां आधानोद्धरणस्थिरकरणादि सिद्ध्यर्थं मुहुर्मुहुर् अभ्यासः रसादिविषयौचित्येन वाच्यवाचकयो योजनमुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते। तेषामुदाहरणानि भामनाथ काव्येषु द्रष्टव्यानि। तत्रैव कौमुदौ।

शिशिरेषु शिलातलेषु रामस्तरुमूलेषु तलोदलिन्दरेषु सरसिषु च विश्रमय्य मुद्रिं पथि पाथेयनितान्तपानैरपि च — रसादिपदानां परिवृत्त्य सहिष्णुत्वात् स्थैर्यं निरूपणीयम्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अत्रैव शृंगाररसांगभूतायाः अनुकम्पायाः
प्रतिपादके वाक्ये । चित्तद्रुतिकारणमाधुर्यगुणस्वीकार
स्समुचितः । तथा च त्रिपुरविजये । उपर्यधो
रचितमयश्वराजतं तयोर्द्वयोः कनकमयं च
मध्यतः पुरत्रयं दहनविधेः पुरीत्रयात्
सधूमतां सदहनतां सदसताम् । इत्यादौ
भयानक रसे ओजस्वीकारः भोगनाथ विर
चिते गौरीनाथाष्टके च / कष्टाय प्रसवाय
शास्त्रपदविशिष्टाय कांक्षानल प्लुष्टायप्रथमा
नमत् स्वगुणैर्विशिष्टाय दुष्टात्मने । स्पष्टाय
प्रतिपिद्धकार्यघटनातुष्टाय सूष्टाङ्गसे
गौरीनाथ गुणाधिनाथ जनकः प्रीणातु मह्यं
भवान् अत्र रतिभावस्य विमर्शस्य च
प्रतिपादके पादत्रये ओजसस्वीकारः ।
केवल रतिभावव्यञ्जके तुरीये पादे माधु
र्यमेव स्वीकृतम् । स्वीकुर्वन्ति महान्ति
सर्वाण्यपि समग्राधिकारिः काव्यकृतौ
प्रौढिं परमार्थाकृते सन्तः । एतावति प्रसंगे
चिरन्तन प्रतिपादितां कवेः प्रशंसामपि
प्रस्तौति ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते॥

अत्र कविसृष्टेः प्रजापतिसृष्टि वैलक्षण्यं प्रतिपादितम्। तथा योगनाथकाव्ये त्रिपुरविजये॥

पौलोम्याः करयुगयन्त्रवारिधारादीर्घा यदश्रुशतयोजने पपात। सा पक्ष्मव्यतिकरपव्यरित चंचद्ग्रावजस्तबक इवैकनालमासीत्॥

अत्र बहुसृष्टानां नेत्राणां कमलत्वप्रतिपादने पक्ष्मणां च पव्यरितत्व कथनं सलिलधारायाः कमलनालत्वे बहूनां कमलानामेकं नालधृतत्वे च। सर्वे प्रतिपादनेन सहस्रमुख प्रसर कोमल रूप कामास्योदिद्धत्वं च महेन्द्रस्य कविसृष्टौ चमत्कारावहं भवति। महाकविना हासेनाप्युक्तम्—॥

जाड्येऽपि हासितिक इव लणविरक्त हेतन स्याकी देसा।
दावे इभुवनाभ्रमगिरौ पीनइसा नाले॥

15 ध्वनिकारोऽपि भावान चेतनानपि चेतनवच्चेतनान चेतनवत्। व्यवहारयति यथेच्छं सुकविः काव्ये स्वतन्त्रतया॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इति एवं सुन्दरं काव्यं प्रशस्य तत्कृतत्वेन काव्यमपि प्रशंसति।

लोकोत्तरगतावर्णनिवर्णना निपुणः कविः।
तस्य कस्य भवेत्काव्यं रसभावनिरन्तरम्॥

लोकहितानुवर्तिनमेव सर्वेऽपि प्रशंसन्ति। तदितरमाक्षिपन्ति लौकिकाः। रसभावनैरन्तर्येण लोकोत्तरस्वेपिगतावर्णतया अनाख्यायमानतया चमत्क्रियमाणायां वर्णनायां निपुणस्य कवेः रसभावनिरन्तरं काम्यं काव्यं भवति। लोकोत्तरगतवर्णवर्णनानिपुणः कविरियमेन लौकिकवत् इति वा कृतव्युत्पत्तिशब्दजनकानामत्र वृत्तित्वेऽपि ओजसाद्वर्णाश्लेसक शब्दजनकस्य कवेः काम्यं काव्यं नाम शब्दार्थौ नित्यसम्बन्धयोस्तयोरपृथक् भावात् तस्माद्विशिष्टौ शब्दार्थावेव काव्यमित्युक्तं भवति। शब्दार्थयोर्वैशिष्ट्यं च महामहादिनामते अलंकाररूपधर्ममुखेन, वामनस्यमते। गुणरूपधर्ममुखेन।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कुन्तकस्य मते वक्रोक्तिव्यपदेशेन भणिति वैचित्र्येण व्यापारेण भट्टनायकस्यमते भोगकृत्वेन व्यापारेण श्रीमदानन्दवर्धनाचार्याणां मते ध्वनिमुखेन। अत्र तु रसभाव निरन्तरमित्यनेन रसादीनां ध्वनिरूपतया तेषामेवात्र प्राधान्य प्रतिपादनादानन्दवर्धनमत मेवास्माभिरङ्गीकृतमित्युक्तं भवति। रसभावनैरन्तर्य कथनेन काव्यप्रकाशकारोक्ते दोषाराहित्य गुणसाहित्ये च स्वीकृते तद्व्यतिरेकेण रसादीनामवस्थानं सम्भवात्। तयोरुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते। अलंकाराणां स्वीकरणीयत्वे नियमाभावात्। सामान्यलक्षणे प्रसङ्गेन कृतः अत एव काव्यप्रकाशकारेणापि तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि इत्यलंकारस्वीकारे नियमाभाव उक्तः। अलंकाराणां नियमेन स्वीकार्यत्वे काव्यस्याधमत्वं च प्रसज्येत। तस्मादलंकाराणां हान्यामपि न काव्यत्वहानिः यथा—

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्राणं सी लभवाजनो प्रणयिनो प्रख्यापयिष्यत्क्रमं
प्रियान् सायण एवापि शीलमतिः किन्त्वासनसं
प्रेदासि। प्रआख्याने वराङ्मुखो य मधुना वा
मप्युपेक्षितमेतत् सौभाग्यं तदेवि कुत्रगतमि
सन्वेषणीयं भवेत्।

अत्र स्फुटेन काश्चिदलंकारः। रसस्य ध्याथा
न्यात् वालंकारता एवं कविसामन्येन
काव्यलक्षणमुक्त्वा एतद्विषये मतभेदं
प्रदर्शयितुमाह—

किमात्मकं तत्किंरूपं कियभेदप्रभेदवत्।
किं गुणं किमलंकारमिति निश्चिनुतेन कः॥

काव्यस्यात्मत्वेन शरीरत्वेन शब्दार्थौ आत्मभूत
रसादि धर्मत्वेन गुणालंकाराणामस्यामे
च कुत्रिमदेव निर्णितवद्भ्यः श्रीमदानन्द (पार्या)
वर्धनाभिनवगुप्तेभ्य ऋते अलंकाराधान
के नाटिनां भामहादीनां चतुर्णां मध्ये
काव्यस्यात्मा: ? शरीरं किं ? कियन्तो
भेदाः किं कियन्तः प्रभेदाः इति
के गुणाः के अलंकाराः इति निश्चितुं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

16/13

कोऽपि प्रभवति। तेषां मध्ये केनापि निश्चितं
न कार्यत इत्युक्तं भवति। अलंकारस्य
भणिति वैचित्र्य भोगात्मत्व वादिनां भामह
वामन कुन्तक भट्टनायकानां कथं युक्ति
विधुरत्वं ध्वन्यात्मवादिनां श्रीमदानन्दवर्ध-
नाभिनवगुप्तपादानां कथं युक्तिमत्त्वमि
ति विवदमानां स्वमतानुवर्तिनः प्रतिसाध
यितुं तेषां मतानि पृथक् पृथक् उपन्य
स्य युक्तिविधुरत्वं तेषां प्रतिपाद्य तन्निरा
सन समर्थानां श्रीमदाचार्यानन्दवर्धना
भिनवगुप्तपादानां मतं प्रतिष्ठापयति।

भामहो भेत मुख्यास्तु प्राच्यालंकारवादि
नः। अलङ्कार प्रधानत्वं काव्यानां
प्रत्यपादयन्॥

प्रतीयमानस्यार्थं वाच्योपस्कारकतया
निचिक्षिपुरलङ्कार पक्षे स्वेषां मनीषया॥
अलंकारशास्त्रप्रथम प्रवर्त्तको भामहोऽ
यस्तु दोषारहिते

17/13

गुणवति रसवति सालंकारवति ध्वन्यमा
ने स्वलंकारवति च काव्ये सर्वत्रालङ्कृ

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

17/13

रागमेव प्राधान्यं प्रत्यपादयन् वस्तुरूपत्वेना
अलङ्काररूपत्वेन च ध्वन्यमानमर्थं च वाच्यशोभा
करत्वसामान्यधर्मयोगेन स्वबुद्ध्या अलंकार
पक्षनिक्षिप्तवन्तः। तेषां मते त्रिविधानामपि
ध्वनीनामलङ्कारपक्षनिक्षेपक्रमश्च प्रदर्श्यते।

पर्यायोक्ते तथाव्याजस्तुतावाक्षिपभूषणे।
अप्रस्तुतप्रशंसायां समासोक्तावनन्वये॥
उपमेयोपमायां च तैरलङ्कारकारिभिः।
वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकं परम्॥
स्वसिद्ध्यै पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्।
इति भङ्ग्या द्विविधया यथायोगमुदाहृतम्॥
प्रतीयमानं वस्त्वेकं वाच्यशोभाविधायिनम्।
द्विधैव भावालङ्कारं रुद्रटो व्यवभाषत॥
रूपके दीपके तुल्ययोगितादिष्वपह्नुतौ।
गम्यमानोपमा वाच्यशोभाहेतुकयोदिता॥
रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि प्रभृतौ, रसादयः।
वाच्यशोभाकरत्वेन तैरेव प्रतिपादिताः॥
प्रतीयमानैवोत्प्रेक्षा स्वयमेव प्रचोदिता।
इत्थं ध्वनिस्त्रीरूपोऽपि तैरलंकार ईरितः॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भामहादिभिस्तु पर्यायोक्तादिषु व्यज्यमानं वस्तुमात्रं वाच्योपस्कारकत्वेन स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणं इति द्विप्रकारया भंग्या यथायोगं प्रतिपादितम्। तत्रप

18/B ~~प्रथमे~~। पर्यायोक्ति समासोक्त्युपमेयोपमासु स्वसिद्धये पराक्षेपः यत्र पुनः प्राकरणिक बाध्यविवक्षितं स प्राकरणोऽयपरस्मै स्वापास्याहितकतया वर्णनीयः। तत्राप्रस्तुत ~~प्रशंसा~~ प्रशंसायामाक्षेप व्याजस्तुतौ वमन्वयादौ च परार्थं स्वसमर्पणं। यथोदाहरणमालायां। पर्यायोक्तस्य॥

आकर्ण्य यात्रापटहप्रणदान् यौघनि द्रैस्तव सायणाध्वनो। अरण्यासि[?]रिव भूपरी नाशाहन्यते चैत्रगतोऽपि भास्ति॥

अत्र प्रयाणपटहश्रवण समनन्तरमरण्य सिंहैरिनरपरिभवनाचित्राभित्तिलिखित हास्ति हेननरूपं कार्यमनुपपद्यमानतया स्वशोभासिद्धये औरीनरपतीनां ततः प्रवेशमरण्यासिंहानां तद्भवन प्रवेशार्थ कारणमाक्षिपति॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

" समासोक्तेरपि तत्रैव "

सौभाग्यं तव । किं त्विदं सुकृतिनः । किमन्त्रभक्तिपरा ।
यत्त्वां सायणमन्त्रिवर्यसुभगं धात्रान्वयं वल्लभम् ॥
लक्ष्मीर्वागादि देवता वसुमति कीर्तिः क्रमादीतयो भा
सर्वत्र विभावयन्ति रचयन्त्येवान्योन्यसाहाय्यकम्
अत्र लक्ष्म्यादि शब्दानां स्त्रीवाचकत्वाभावात् पुंस्त्व
ने कान्तिवृत्तान्त स्वशोभातिशयजनकतया स्त्रीवृत्ता
न्तमाक्षिपति " उपमेयोपमायाम् —

सर्वेवादे साम्परायेसत्क्रियासु सकामपि
स्वामीव मन्त्री मन्त्रीव स्वामी जयति सायणः ॥
इत्यादौ स्वाम्यादीनां मन्त्र्यादीनां चाभिधीयमान
मन्योन्यसादृश्यं पुनरुक्ततयानुपपद्यमान
मुपपादकतया उपमानान्तर व्युदासमाक्षिपति ।

" अप्रस्तुतप्रशंसायाम् —

श्री सायणार्य्यवदनाब्ज भुवां रसानां पात्रं मदान्ध
सुवर्णपतद्ग्रहत्वम् । अनन्यवमर्दसिनमत्सर
मस्य श्रीचित्राद्यैः नेत्रपथमस्पृशतापि कर्तुं ॥
अत्राचेतनस्य पतद्ग्रहस्य श्रीचित्रादेन मत्सरकरण
नुजनत कथनमनुपपद्यमानं सत् स्वसदृश
वृत्तये विशिष्टविद्वज्जन कृतमत्सराय
श्रीसायणामात्यवदनाम्बुरुहं वासितामुल्लंघन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सारलाभदुर्लभिताय कस्मै चेद्भूयस्त्वपार्थ
यस्यात्मानुसर्पयति ॥ —

20 आक्षेपे —
पौढं प्रतापशिखिनस्तव सायणार्य।
वाच्यामि वस्तुमवलेपमसह्यवृत्तेः॥
यत्पोदितेन । किमनेन महाब्धिमध्ये।
मज्जन्तु वैरिवनितास्सह कारकैस्वैः॥
ईत्र विवक्षितस्य प्राकरणेकत्वानुपसर्जनि
कार्यस्य प्रतापावलेपकथनस्याक्षेपस्वय
मनुपपद्यमानस्यस्योपपादकाय सदारकाणां
वैरिनराणां महार्णवसलिलमध्ये मज्जनकर
णरूपाया अन्य वक्तव्यार्थाय स्यात्मा
नमर्पयति ॥ —

व्याजस्तुतौ —

श्रीमत्सायण मन्त्रिवर्य भवतस्त्वागाभि
मानो वृथा —

20/13 सर्वस्वं त्यजसीति हन्त सकलैर्लोकैः कथं घुष्यसि।
सर्वस्वं त्यजतस्तवाहमिदं येनैव ते कोटिशास्त्वेदी
घतरं तपस्तदुदितं कीर्तिश्च न त्यज्यते ॥
अत्र प्रतिदिनं कोटिशः प्रवर्धमानत्वः कीर्त्यनु

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

 20/13

रूप सर्वस्वत्याग निरतस्य सायणार्यस्य याचकेन भगतस्यागाभिमानो बृधोति प्रतिपाद्यमाना बिन्दा स्वयमविवक्षिता विवक्षितायतपः कीर्त्यातिरिक्तः सर्वस्वदायित्वेन स्तुतिरूपाय वस्तुने स्वात्मानम र्पयत। अनन्वये॥

त्यागभोगे तथाजाते विजाती विनयेनये।
सायणार्य इवा ख्यात सायणार्यस्समैधते॥

अत्र एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्व रूढत्वादवि वक्षितं स सायणार्यस्य उपमानान्तर पर्युदास लक्षणमुत्कर्षमभिव्यज्य तस्मैस्वात्मानमर्पयति। आदिग्रहणाद्विशेषोक्तौ यथा॥

सेवाविधौ समुचिते समये व्यतीते
दौवारिकेषु बहिरव्यवसारयत्सु।
श्रीसायणानरनाथगृहं यियासौ
स्वयंभवत्यपि सभाविदुषाञ्जयाति॥

अत्र विद्वत्समाज प्रयाण कारणगतेषु समयव्यतिक्रमादिष्वनेकेषु सत्स्वपि तदनुप्रा प्तिरनुपपद्यमाना उपवादकत्वेनाधिप्राय व्यङ्ग्य व्यङ्ग्यरपायोक्षरातिशयाय स्वात्मान मर्पयति॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्री

प्रतीयमानवस्तु विधानप्रसञ्जनसमर्थं रुद्रटेना-
युक्तं प्रतिपादयति। प्रतीयमानमिति।
रुद्रटस्तु प्रतीयमानतया उपस्कारकारमेकं
वस्तुपरं वाच्योपस्कारकत्वविरूपं भावाख्यम-
लङ्कारं स्वयमुदभावयत्। उद्भानक्रमश्च यस्य
विकारः प्रभवत्यप्रतिबन्धेन हेतुना येन गमयति
तमभिप्रायं तत्प्रतिबन्धं भावोऽसौ॥
अभिधेयमभिदधानं तदेव तदसदृश सकल
गुणदोषम्। अर्थान्तरमवगमयति यद्वा
वयं सोपरो भावः॥

अथ यस्योदाहरणम्—

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरि
सनाथकरम्।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया॥

अत्र तरुण्या मुखच्छायामालिन्यमुत्पद्यमानं
स्वनिमित्ततया संकेतभ्रंशं जनितमनः
खेदलक्षणं वस्तुबोधयति। द्वितीयस्योदा-
हरणम्—

22 एकाकिनी यद्बाला तरुणी तथाहमस्मिन्
गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

'कँयाचत्से त्वमिह् वासमीयं परान्विश्च
शूर्प मान्ध्य धीरानन्जुमृदपान्थ ॥

अत्रवाच्यो वासनिषेधस्तरवो लक्ष्मण वक्त्र
वैशिष्ट्यवशात् प्रतीयमानाय गृहपात [illegible]
विदेशागमनादि निर्यन्त्रण लभ्यनाति सुरव
वासाभ्यनुज्ञा लक्षणाय वस्तुने स्वमानमर्पयति।
एवं व्यङ्ग्यस्य वस्तुनास्तिरोभावक्रमः
व्यञ्जमानालंकार तिरस्कारक्रमश्च ।
रूपक तुल्ययोगितादि हृत्यादिषु

22/B गम्यमानोपमावाच्य वौद्ध्या हेतुत्वेनोत्ता
रसवत्प्रेय ऊर्जस्वि प्रभृतौ रसादि
ध्वनिश्च तिरोभावितः॥

पद्येयथा —

पद्मोल्लास पटुः महाराजर्षि राजाविद्यै
जिह्वाभेदि यजेत्रः भ्रूः करुण क्रीडाविहङ्गोवरः
शौर्य विष्णुति देवकी। प्रियमहासेनोदय
यक्ष्मक श्रीमसायण पालयक्षितिमिमाम
चन्द्रमा भास्करम ॥ अत्रनाजिनोल्लास
दिभिर्लक्ष्मी समुल्लासादिनां पदंमादीनि
रसायणस्य स्थैर्यं व्यज्यते"

पौराणं व्यज्यते

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अपह्नुतौ यथा— अपह्नुतौ यथा—

सुगुप्ताङ्ग श्रीमत्सचिवमिवीत स्मायणीतिथौ
कृपाण व्याजेन स्थगयसि करे कालियमहिम्।
23 तथापि स्वैरभावं प्रकटयति स्वैरब्रह्म सुहृदौ
यशः क्षीरैस्साकं सामितकु पिबन् प्राण
पवनान्॥
अत्र कृपाणसायणयोः खड्गकालिययोश्चौपम्यं
गम्यते।

दीपके यथा—

सर्वविद्यारचनानि सम्यग्दृष्टिभाजनं सेवितं सौख्य
निधानभूतम्।
सारस्वतं सायणमन्त्रिवर्यं सन्धानदं
सङ्गमभूपतिश्च॥
अत्र सारस्वतसन्धानदसङ्गमभूपतीनां
सायणस्यचौपम्यम्॥
तुल्ययोगितायां यथा—
साहित्यकर्मणि पारसश्चरतैयाख्यातापराशरोऽपि
निश्शेषैश्चापितवृपञ्च यथाधानीतिर्निजशास्त्रे॥
सम्पत्तिर्वरवाचिवारणरतिसर्वोपकारक्षमा—

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

35/B - I

लोक प्रति (कृत्वा) पादनम् । इत्थं प्रति पादित मेवाथ
व पूर्वकर्तृ ...थयति मुख्यार्थ आहति दोषा
रसो मुख्या स्तदाश्रयात् । आश्रयौ तद्वया
शब्दाद्य शब्दादीनां ये स्यवस्त्ः इह काव्य द्वि
सामान्य लक्षणं प्रतिपादयति, काव्य नि-
र्दोष गुणालङ्कारार्थं साराभाषित इत्य-
त्र रत सामान्य निर्दोषत्व प्रतिपादन
प्रातानामेवं निराकर्तुं उचित त्वात् । निरा-
करणत्वेनादि । दिग्वानां दोषाणां च
लक्षण मेव क्रमं प्रति पादयति, मुख्य-
स्यालिस्य हानि दोषः मुख्यस्य । यो रसादि
केवल लाक्षणिकस्य । तस्य मुख्यत्व मेव
न सम्भवति । अभि धीयमानस्याप्य मुख्यत्वं
लक्ष्यापेक्षया रसस्य तु आस्वमान स्व-
रूप त्वाध्याति लोक धर्मा यौ रितिवेन
सर्वेऽप्याति क्रिया मात्रत्वा मुख्यत्व मेव
अतएव आसि विवेक युक्त्या रस यग-
कारति रोधानं दोष इति यावत् दोषा
गुणालङ्काराः सर्वेऽपि रस साश्रयाः ।
34/B II काव्यस्यात्मा रसो यस्माद्धालम्बकस्य ते
यतः । सर्वदा ध्वन्यमान स्वरूपतया रस एव
काव्यस्यात्मा आत्मनो धर्माः ये रूप
गुणालङ्काराः तत्स्य रस धर्माः एव तत्-
कालेषु शब्द दोषाः अर्थ दोषाः शब्द
गुणाः अर्थ गुणाः शब्दालङ्काराः, अर्थालङ्का-
राः इति व्यवहारः कस्मिनिति चेत उच्यते —
कदा शौर्यादीनां अङ्ग धर्म तया
यथा — शब्दार्थ शौर्यरतया तेना तेषां

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

...in. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

च इतिनम् ।

यथा लोके शदादीनां आत्मधर्माणां शरीरधर्मत्वेनावस्थानम् । तथा ताव्यात्म भूतरस धर्माणां श्रुति करणत्वादि दोषाणां माधुर्यादि गुणानां अनुप्रासोपमाद्यलङ्काराणां च शब्दार्थ ~~[illegible]~~ शरीरे
36/B तिरस्कारादि कारण भूतानां यथा शरीरकटकादेः एकदेश. गतत्वेन प्रतिपादनम् ।
I

~~[illegible]~~

तथा तावि रसादि चमत्कारतिरोधायिनं श्रुतिकटुत्वादीनां दोषाणामपि शब्द तदर्थे वर्णादि गतत्वेन प्रतिपादनमुपपन्नतरं एवं ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ भक्तोपचारेणैव दोषाणां सामान्य लक्षणं मुक्त्वा गुणानामलङ्काराणां च सामान्य रूपलक्षणं प्रतिपादयति । काव्ये दय इवात्मानं येधर्मा अङ्गिनं रसाउत्कर्षयन्ति नियमत । एते च रसस्य गुणा इह येत्वेवं भूत शब्दार्थ द्वारा तासत्व इव ते पुनः इह काव्य वर्तीनि । [illegible] मानस्य रसस्यात्रयत्वा ज्ञा
35/B योस्त्वयर्थो मुख्यत्वेन उपचर्यते । यस्मात्
II तस्मात् तस्य अवहितत्वे अभत्वार्थत्वादि शेषौ दोषः । एवं वीर्यत्वस्य योऽभ्यो रसात्यत्वात् शब्दादीनां शब्द वाच्यादीनामपि आहति दोष एव । तत च्युत संस्कारादि शब्दो दोषः प्रतिकूल वर्णात्वादि वाच्य-

[illegible] बालबोधः । श्रुति [illegible] बाधि [illegible]

[illegible]तः । अभिधादि रस रसादि भावना

शब्दवाच्य वाच्यत्व दोषः दोषाः ।

न तु न [illegible] शब्द दोष वाक्य दोष इत्यादि

दोषा [illegible] इत्येति । विभाग [illegible] कथं [illegible] तेन

इत्यादि [illegible] दोषत्वात् इति चेत्

(उच्यते) उच्यते — रस धर्मत्वात् [illegible]

[illegible] दोष इति [illegible] जाति [illegible] ।

शब्द [illegible] वाक्य [illegible] इत्यादि [illegible]

ति इत्यादि [illegible] तः तस्मात् तेषां

[illegible] [illegible] आहति । रस धर्मत्[illegible]

[illegible] तस्मात्तेषां । विभाग [illegible]

[illegible] उपचारात् वेदनानु [illegible]

[illegible] आकार [illegible] [illegible]

इत्येतान् ।

37/B

I

~~38/B~~

यथा [illegible] इत्यपि [illegible] जिता [illegible]

यथा निर्जीविता [illegible] इत्यपि [illegible]

[illegible] । माधुर्य [illegible] [illegible]

काम रस धृति [illegible] गुणान्

शब्दधर्मत्वम् [illegible] शब्दार्थ धर्मताम् । तस्मात्

रस धर्मान् एव गुणा ~~धर्मताम्~~ समुचित[illegible]

[illegible] ननु [illegible] शब्दा-

र्थौ देहवत् दोषा [illegible] इव गुणाः । [illegible]

[illegible] हारादिवत् [illegible]

हारादिवत् ।

इत्यादि ध्वनि [illegible] किं [illegible]

[illegible] । अस्तु काम गुणो [illegible] इति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वृत्ते रसाङ्गिनः धर्माः नित्यमुत्कर्षक्रम-
36/6 भावात् रसस्य गुणाः । शौर्यादय इवात्मनो
न शरीरस्य शारीरिकाणाम् । संयोगवृत्त्यालङ्काराः
शब्दार्थ विषया रसेऽम् । यथा कुण्डलमुक्तावलि
हारादय इव देहसङ्गत तथैव समवाये
भक्तियां गुणे गुणो संयोगा वृत्त्या
वर्तमानानां अलङ्काराणां वहिरङ्गत्वं यथा
शव शरीरस्य शौर्यादभावात् आत्म धर्मा-
शौर्यादयस्तु तं माधुर्यादयो आत्म
भूत रसधर्माः न तु शरीर
तद्भावभूत वर्ण धर्मा इत्युक्तं भवति ।
इत्थं रसस्यैव धर्मत्वं गुणानां उपपादितम् ।
आत्मन एव केवलं यतः अत्र शब्दा-
37/8 र्थ धर्मताम् । आत्मनि वीजं यो लता
38/13 धूवस्थिता भवतु । साम्प्रतं भेदा रस
I धर्मत्वेऽपि सर्वेषि गुणयं सर्वेषां रसानां
धर्माः नात पृथक् पृथक् इति संशयं आमोदि
तु माधुर्यादीन् क्रमः प्रतिपादयति । आनन्द
हेतुत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रावकत्वमः । तस्मात् विप्र
लम्भे शान्ते च । करुणे सम्भात विप्रलं शस्य
पृथक् पादस्य शब्दशृङ्गार इति समाने पर्य-
वस्यति सम्भोग करुण विप्रलम्भ शान्त रस

भावनार्या चेतसो सहृदयस्य सहृदय हृदये विलीन
कालकरूप कर्मेनाधिगम्य वेदानन्द कारित्वं
माधुर्यमिष्यते । तेन श्रावणे नास्ति समत्व
सम्बन्ध । शब्दे माधुर्यं इष्यते इति भामहोक्ते
माधुर्य लक्षणं मायः प्रसादवत्

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

सुकाम [illegible] आदि [illegible] अभिप्राया-
के परास्तो गुणाः इति मन्तव्याः [illegible] आ-
37/B तक्रियान्वा परीयाः इति चेत्- उच्यते
II का यथा शरीरे शौर्यादिवत् रसानां
वाच्य धर्मत्वं रसस्य वायो [illegible] त्वादिवत्।—
उपायं कविशरीराश्रयीके शरीरे शौर्यवा यथा
लोकेऽपि न न्यस्य धर्मा आत्मनि मते तथैवा
मुधम्।
इति सर्वं निरवद्यं इत्थं आत्म धर्मत्व
बोधे गुणानाम् [illegible] सामर्थ्यं गुण प्रधान वादिनां
वामन स्या [illegible] त्यो। वशिष्ट मम्मटमपि
खण्डयित्वा मम्मटा [illegible] गुण विषये तत्
निरवद्य शौचमन्तव्य प्रदर्शयति।
माधुर्योजः प्रसादा रसस्यैव
गुणा इह॥
इह रस प्रधान काव्य वर्त्मनि आत्मभूत
रस धर्मा गुणास्त्रय एव माधुर्योजः
प्रसाद संज्ञकाः न न्यूनाः नाधिकाः
38/B अन्यनानालङ्कारि [illegible] कामरात् श्रृङ्गारादीनां
39/B रसानां सर्वेषामपि सामान्य हृदये
I यस्त मर्पयाः [illegible] यस्त मर्पयाः स्य
प्रसादो नाम गुणाः इत्युक्तं न मन्त
इव अचिन्त्य मनोज्य [illegible] विशेषण
रवत इति दृष्टा आप्रदर्शन [illegible]
[illegible] च सहृदयं हृदयं साद्या
रसं स्वेन परिणमयितुं भवति इति
रसधर्मत्वेन प्रतिपादितानां अपि गुणानां एव
शब्दार्थ योग्यत्वेन व्यवहार औपचारिक इ

प्रतिपादयति शब्दाः इत्यर्थः यद् वृत्तिरेव पूर्वेण
संमता भवन्तु सर्वेऽपि रस धर्मांशकाम्
मिति गुणानां वामनादि संमत इत्य
उदासीनतां उपेत इत्यत आह —
अनेन वामनाभ्युपगता अपि ते भव-
न्ति ते । अनेन भविनो वैपरीत्यारो दोषां
संमिताः] [ओजो दीप्त्यात्मविस्तार
38/B कारणं समुदाहृतम् । वीर भीभत्स रौद्रेषु
II क्रमेण तत्व इत्याह वीति । वीरः बीभत्सबीभ
त्सो रौद्रे क्रमेण मोऽधिकोऽपि वदोजस्य रूपाया
श्चित्तस्य विस्तर रूपतायाः कारणमोजो नाम
गुणः काव्य प्रकाशोक्त क्रमेण ओज इत्यु
ताम् वृत्तित्वे प्रतिपाद्य विघ्ना प्रतीति पादित
क्रमेण भरत मनोवृत्ति स्वभाव भयानक
य विभावस्य दीप्तत्वे ओज एवं राथा या
माधितिष्ठति इति प्रतिपादयति इति मम्मट
मनोवृत्ति स्वभावेऽपि भयानक दीप्तत्वेन
विभावस्य भज यूजः वीर वीरानुबन्ध
आख्यातम् ।
प्रथिवेत्त अद्भुते च्याप हुताम्बन सि-
वानलः ।
सम्प्रसादो गुण स्वार्थ रस आधारणा स्थितिः
3/B उपात्त परिहारेण कान्ति कान्तस्य
4/B सापेक्षे । तत्र वृद्धप्रगुणाः रस वामनयोक्ता
I पदार्थ वाक्य रचने वाच्य च पदेशियौ
विदाविर्भा । सौलभ्य सम मात्रेयेषु जा
यत मुदाहृतम् । वृत्तिरूप मात्रमवृत्त गुण
कक्षयोऽप्यस्ति सा हठे । तदभावेऽपि यत्काम

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अवतारः प्रवर्तते। अलंकारस्य साभिप्रायत्व
रूप माधुर्य वीरितम्। रसमुत्थानस्य द्रवस्य
मुदो रसनमन मुणः प्रसाद स्वर्ण वृत्त्या
समाधिश पदात्मकः। माधुर्य मुक्ति
प्रयित्य भवनी प्रकृत का हेतिः
अपारुष्यं सौकुमार्यं माधुर्य लामङ्गलत्वम्।
[वामनाद्युक्ता श्लेषादयो गुणा अस्मदुक्तेषु
39/B माधुर्यौजः प्रसादेष्वन्तर्भवन्ति। अतानन्त
II भेदाः केचन सन्ति येत प्रवक्तव्य प्रदर्शयति।
बहुनामक पदवत् पदानां भावनात्मकः,
श्लेष समाधि कान्ति वक्र क्रम रूप भाषी
प्रसाद ओज सामिक सौविल्याली उदारता,
प्र [illegible] लक्षणा वान्धव्या जे स्वान्तर्भवन्ति।
प्रवक्तृ पतत्व माधुर्य भङ्गा शास्त्रादि प्रदितम्
अलंकृतिः प्रसादाच्च यत येन्ना विद्यते
समतावापि द्विवेद्या मार्गा भेदस्वरू-
पिणे। सौकुमार्य मुदारत्व
शब्देलस्य सुद्या सतः।
44/B [राजा [illegible] गुणान आठ
विशति इयतुन स्थाने। वामनो दश ता
I नाविन (भट्ट) स्त्री नाह भामहः, तौ गुण्य
भट्ट मेत वदवत्व गुणान्तरा उपति मत
मुपकल्पित वृत्व रूप्यः। आत्मा स्वर्धानि
बना मुल यक्त। भिख्यां मोहल तर स्फुरति
काव्य मये शरीर यतैश पद वयाति प
दानिस्तु वाङ्मयापि। अनालक्षित सन्मीनि
स्वश्लेषः परमा गुणः आरोहन्याव रो-
हन्ति [illegible] क्रमेणायक योजितः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

समाप्तिर्नाम सद्गुणः मातानम
सरस्वति विकल्पत्वे य कान्यस्य कल्याण
हृदारतामं उक्ति काव्य तोदारता यो कामत्व
40/B स्य निराकृतिः । अर्थ अमित्रि स्तु यावत्स्तु
II स्वभाव स्तु ते स्वा मूर्तिः । स्वभावोक्ति
रलङ्कार स्यामतान मन गृजः वृजत्व
नौचित्य शास्त्रियं दीप्ति रसतागतिः । शापि
ध्वनि गुजी भूत अङ्गी व्याप्ताति स्थित
कौटिल्यानु कुवाल्पोयपाति योग स्तु च ।
ध्वनेरनाख्येत्व - इति यत्तु वृचित्य मातसाम
समता यावत् वजेमा रूपा रसस्यादि
दुखोता । किमन्य मन्ये प्रस्ताव कृया दुम्मा-
द वर्जितः समाधि र अयं हृति समान्य
व गुण मामतः । दर्शनेन विभाव धीस्य
कर्कर्यकामं क्रिया स्थितः ।
41/B I रघुनाथवाण दर्हनं नरेन्द्रा
42/B वेग वानलस्य समर अदहत
I इत्यत स्लेषा माधुर्य लक्षणः इति हि
पृथक् रतशब्दाविव महध्वनिते समजनि-
शा कुं भावभाव भव अमामि समाहितम् ।
शारभूत आजी वकुशित जाजन
तणावि तजलन विलिन वशं शके रवाणव
येजरवि इत्यत यस्क समाधिः ॥
अमुं स्थानि स्थीम स्थिर भुज जत
ला कान्ति जराते
प्रणामं कृष्ण तैनवि दधाति कलाके तिमृ तक,
प्रणामस्ते खोःजितिमृत इह ते
जडुलया । स्थिताया दीर्घों कुरम पहके है

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

(ख) शिरस्कः इत्यत्र यौ यौ वारता]

[शैथिल्य माज सामित्र प्रसादश्च प्रयक्षते

41/B पदन्यासस्य गाढत्वं वदन्त्योजः कवीश्वराः ।

II बन्धस्य पृथक्पदत्वं च माधुर्यं मुदितं बुधैः

यदार्थ भक्ति हेतुत्वं मार्गे आक्ति स्मृतो गुणः ।

प्रतिपादितं प्रतिश्लोकमेकमार्गे पदि [illegible] ।

दुर्बन्धो दुर्विभावस्य समतेति मता गुणाः ।

काव्यस्यापरुषत्वं च सौकुमार्यमिति स्मृतम् ।

औज्ज्वल्यं कान्तिमाहुः गुणं गुणविव-

क्षितः । इति रीत्या —

पारिताम्र विद्रुमलता परम्परा

पुन कामिनी दीधिति विशेष शोभिना ॥

42/B [तत् पारिडाराय द्रुमलता ओजसो

43/B मिश्र इति यथाह वामनः गुणस्य म्लावादी

I ति सामलवः । तरुण प्रेक्षणीयं दुःख दुःख

सम्भव वदनु भवान्ते उः इत्युद्भाजः —

आमरण मस्त्यम प्रमाणं निरपायन्ने सवाखिल

लनीयम् । निजमनुजुबां नितम्बिनीनां

यमुना इत्यादि माकारं प्रतानित ।

इत्यत्र माधुर्यं इति आख्या गुणं लक्षणं

वामनीयं पृथक् पदत्वमिति । तत्

कवे अमेन साक्षात् उपादानं इति आश-

ङ्कया परिहरति भ ज्योति प्रमा

भेदेन पृथक् पदत्व निवासोक्तिकाश्यपः

आह्लादो आह्लादीति मतान्तरं माधुर्यं

अस्माकं नु प्रवेशति यावत् ।

अतः रचना बली कृत मेलम राजन्

कला यथा वदनु पालयन्ते सुम

यता यैं भिदां] [विरातः कल्याणं वित रतु नयः
44/13/॥ कल्प विरमे। विनिर्धूतत्व नौ दन्वत मुद
मुर्वि मुदवहत राला तत राज्य टकूल
[3] रवारि काये प्रबिलठ ति ला कोहे स्फुटस्पृ
ते किटे कमाड्गल्म वपेठः।
इत्लत यद्दव प्रासादः —
कवायेत् बात कौत रण जेत् विकि प्र-
इत् प्रभयेत् दातदाव इत् रागुण्य गुण प्रकाराः।
सार्वक्षित समयदावये मी वसुधा वल्येन
सालित इ सार्वभौम तवया माम साम
इता: इत्लत यदोजः रातमा माज स्यन्त
भवि:। ह्यौतिलां हि प्रसादः तस्यान या-
योज ध्वन स्वामित्राणां कदा दोके
विमत्व तरति राव गुजः उता अ धाक्षि
44/13/॥ दिला ख्यात परपेवर्णं रवयार राव
समुच्येते गुणत्वेन राव स्थानु रुच्येन
स्व शरणीये गुजा कि अ जात तत क्षे
कोमल मध्यम वर्ण प्रा रव्य मार्ग रवी-
कारो नक्रियते स्थानकु गुणतया दोषे
राव भवति। —
मद्वान प्रतिकूल काल येण श्राली
धाय राढ्योति पौराण प्रबलान माध
कलह उद्दाय नो धा ठना।
सुकेदाय पालमान दुर्मदतुल्य सदाये
दूर्ग दूर्ग टूझारिवलै सौशीनान
गुणाधिमान जनके पौजातु मठां भवान
उत्ते वैराश्य जो युक्ति तम स्वस्वरूप
प्रतिपादन वर पादद्वित यवर्तवी भमलस्त

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अनुक्त परुष वर्णविन्यास रूपस्य माधु-
र्यस्य शृङ्गार रसानुकूल लक्षणे भूत वोधीनाय
विषय भूतेनाने भक्ति भाव प्रतिपादकै
दिवेकलय ति स्पष्टा परवातिमन्दे स्फुर त्सुन्दर
45/B गुञ्जारालानुञ्जद्भिः गृहीता, तेन तत्रास्या अन्व-
II यातः। माधुर्य भेद स्वरूपा समताख्य येत
रूपे इति —

रणद्भिः स्फुरतां च पचपित मुक्ता
पिपीलिका कनि कल्लोलानि स्फटिक
मणु कातायनमतामः।

श्रुति तात स्वीकृतावचन बलविहितामत समता
दपतां वधन्तुः प्रतिभटेमलाक्षी वरि मृगिः
अत प्रति भल प्रतमेदम माधुर्येण
परितः प्रभञ्जन तनखायकर्मणा परुषादि
वर्ण विन्यास शोभरूपस्य माधुर्यस्य तद्वि-
रुद्ध तत्स्वरव पावक प्रति भाव
अनुक्त या स्तृतीय तृतीय पादयोः पदि-
45/B न्यास (न योदिता रूते वया शब्दः शब्द
45/B रूपाः नेति उदाहृत संयुतान्त भावयति
I ववार्ण वाक्य वचन मित्यादि न तत्र ववार्ण
वाक्य वचनं यथा।

कुमुद तदिश तन्मत कुपित तरुण्डमरर्व
वितिपीति धरके धरः पठदे ध्यसादिदेव-
नाम। वचना निवेदन कि सुम
ती शाखी शोभेत फविशाति व े तमिन्द्रवै
हादि दधामि सेवामि नवरामः। अत भीम
वलद रवामें तड्मरर्व वितक्षुति धरेति
वाक्य कवनस्य गणितिय प्रयाक्त

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अवच्छेदः प्रवरदक्ष आदि इति वाक्य
कथनं सरस्वती ति पदार्थ वर्णनं हि
नि बेदुकी मे आदि वाक्य कथनं राजा।
पताला ललिता मिति पदार्थ वसुमती आदि
रीजे ब्रत प्रवृत्ति मिन्द्रिरा हरि देवाम
सुधा मवराम्।
अत भीम वदद स्थाने तद्वदर्थ बिकक्षिति
कथेति वाक्य कथनम्। यातीति य प्रयो-
गस्य प्रवर्तत छिद्रः प्रवरदक्ष आदि
ति य वाक्य कथनम्। सरस्वतीति पदार्थ
वर्णनं हि वसुमती आदि रीजे प्रयति मन्दि
रामिति वाक्य कथनं अनुसन्धान करें
कुछ ध्वनि आदि आयामयान् जरामरणानि
44/6 परे तुरीय पादे भाति तथा नाम
II हेतु रहत सराव दोषः। तस्मिन्नर्थे भेद
लक्षणा (कित) दोष इत्युक्तम्। अमुष्य्येः
पुरुषान्निरतिशय रामेति क्षिति तरां
प्रतापः प्रत्युत्तरवन महत्त्वादि प्रतवारि।
तेन स्थत स्वागतो कटिकर बिता पूर पि
पूर्ण य तन्तु स्वाधीनये रिड्डि सुहान्न
स्थिति सर्पः। अत यत लोकमार्ग
तत कर्वेरल स्वति कलक ताया दोषस्य
निरासाद् विचित यतरवि बिलाप यौवन
यतबिब पञ्चमुख परण सरोज यक्ष
मवदस्य पादि रवनया। वयसि हु वर्ण नीय
विभवा शुभ वासनया वनस्त नाश वाम
नयना करण भरणाः। अत रामानि कामतया:
पापीक पादु वन्दनाः, निमामयाति सर्वं
वामे।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

[रसस्यैव 44/B

~~...~~ विशेषादः समुज इति रहस्यम्।
46/B अमुक्तमित द्रावकं, चिरं भुजावति मादर्शं
I वियोगस्य निमित्तं भवेदश्रजं महाविस्मयः।
नरवाम् हते वृत्ति जो नरहरेर्ण रसमवाम
वा भुज वल्लौह सञ्चयन मात परस्पाद्विषः
अत विशेषणानां साभिप्रायत्वे अवश्यं
चे जटिलारण्याक्षिप्त मदं वाँशीके यंक
वर्ति भवतां मवणानुकरजः वरं दृष्ट्वा दृष्टे
प नोदम प्रमाररमा हृवेवता पादुहा,
निर्माल्यान महीधरे कवलनं वा रस्यं
शो हस्यां सं कर्णो रजुडि भिः पिवाले
शिलन फ्रीतामृते शौपिकाः, अतो वि
प्रमलका मायकः फरादः कस्यापि क
जपदण्डि निराकरणानीहि थं इरी
45/B करोतीति वाक्यार्थ स्फुट पदाभिदानं
II स्फुटारेतावत् कुटवणं मुवरमं कुर्वीत
रसमयनादि वेत्रारामरण मात मेवस्य
करोति इत्थं पुष्करणो मास पूर्व हस्ये
परिमाणो भुक्तिं यः पाययति परा
रूपत्वादि वाक्यार्थ अपराभिति पदा-
भिदानम्। अत आरम्भ प्रौढिः॥
समासोक्ति यथा —
सङ्गः मन्दस्य सापि अस्माप स्या
कर्णं भिदा।
सायणो ये सप्तर्षीणां सविवानां कृत
स्थित इत्येवं विधाय प्रौढिर्यो
तल्लक्षण माजीन गुणः यावद्धीयत
मातं। तद्वाक्य उपपादयति, तद मावविते

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यद भावे टीका अस्यावळी

48/B. अतो स्वोर्जित पादपद्म युगलं आलम्बि
I योली मरं गोवध्या मास्थित मास्थिक माखुत
विजयते गोपी जनो मोहनं अत यद ह्राय्य
तदामयस्य निराकरणमव कि येषा
योऽर्थं इति स्वस्वभाव उक्ति रत्नालङ्कारः
राव मरुणः वामनते अर्थ अवस्था रहणो
स्वभावोक्ति रत्नङ्कारराव कृत 6। भोजस्य
मत रत्नयो प्रसङ्गः यत्रार्थे विषय
विभाशाय अर्थओक्ति इति भेदमितम
प्राति पाद्यते। जाग मानमिदं स्वामि स्वा-
प भावोक्तिरूपं शास्त्राविकाः। इति कइ ॥
इत्युक्त नयेन उक्त उत्तम श्लोक
स्वभावोक्ति उदाहरणं भोजमते वर्णं
मुक्तिः उदाहरणत्वेनोदाहरणा। नरहा दय-
नीयम्। इति फल पूरकोणा मतो
स्वेपक। तिरयो दाक्षितकपाल ठाउ करविरि
48/B कारः
II. आयुर्वेनु स इ.व रूपलु कि यो
शायणीये प्रश्नो यदाद मतं प्रश्ये तवकरौ
कार्ये पुनः स्वा अहम्। आस्ता तत- स्व
नु यूढ़ि मामुवल भ वाजी शुभावि वर्णि
ती यह्रा स्यरमिदं मुखं य यदि
वाजि स्वाहतं दर्शनम्
अत युङ्क्ति हृदि विनय कर्ण तदन विकृतत्व
देवन दोषहनन मेव
शासामेन्द्र नरेन्द्र सत्वय कृतात्र परिमाठे
नि धाय विन्दु रमणाते स्वराज्यं ककवनः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

~~स्र~~ शाघम्। अत यत् सौकुमार्यं तद मङ्गल
रूपाश्रित लावण्यं राय वामां स्वरूपाद् भारा कुलि
विकारा याभि रामं वहक स्तंव पल शास्त्रे
अप्र सु जिर आपार लीला कुलि।
48/B इत्यत ये दीप्त रसं रूपा कान्तियाँ
I शारुणी भूत ~~अनुराग~~: अनुराग: वा तिआव
आरोन्मादः प्रलम मुखप स्त ~~व~~ न जाता वृली-
नां तस्मात् लूना कलिरा मवदेश्य वक्ष राणां ~~विस्र~~
विकारः। तस्मात् हारां स्फुट हेम दमितं स्त
मु यादेव द्वौ ~~छि~~ वि जो रात ~~नि~~ वि ~~क्षु~~ रर्च
नाक्तानु वा ओः प्रव खो:। मा खिक मतां म्र
राधि तप ~~भ~~ भाजि राणां मकतां ~~प्र~~ तिणायन
कोपस्तत् वाहितत् व ये तु र्वदनम्।
तमाप ठेठ ऋ ओ यन मपाखयत मात्र-
रायः पुरुष मोघि ~~प~~ पालि भजत पु ~~क~~ र
मार्गं स्रतम्। इत्यादिषु कर्त अतया
मिणितिस्य वस्तुनां यकृतित्वम उदाहरन्ति
रत्नाकार भेदः। तस्य तस्याय दन्तुदपात्व
मनुजेराणां ~~कि~~ आश्रमकोशनदी आहमिह वाक्यनाम
47/B मरमाव शिरीषेन जलधि भवाश्रयज
II राति जड्मा कुलालतां उमतं अश्रा यत्यत
किं शिरो भुवि दुरध शुम्भी मुक्तं भण्या
मिदुयतं नतित विवेकः। उत्तु इ. आरुपारि
कास्ति नया। क्रियन्ते ~~हरहरकिरिहा~~ हाहा। शिहिति
वदेति हरिजहारो अत दीप्त रसाकारो
कालियाँ स्राविरस दक्ष नेम अतिक्रमित
पालः श्रीधन मार चर्यं क्रियेयं अत्यस्तमां
पादयानि ईवारप्रलमास्पदं। प्रियसरवी सखा-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रा का कुर्वते। कंसारिः कमला का केवि र-
यर्थ हसांव लीला युतं रमाकं कवि लोक
शेतु भवकाम मादतां रामदम्]
48/B [आर्से द्रुपिद स्वभावस्समा। धि। इति स्वतम
I आर्से स्वाडि लोमतः अथा। निरवल स्वोया।या
या। निरव तलाओ यथा कुमुद तादिश। तव्म
कुपे वतकुमरर्ण। वि मिता।सीति लक्कु ताखिदुः
प्रेतह वस्त्र शारि केवलं। वेवलं इत्यादि
डि लीया यथा कनक शिरीश।
ततकपीक यौरिन वार्कमह स्त कुवनत
प्रवोधक करुणा। भुजवर्ण लराम। उदाधि
भवालत लकि तामि व हेवणो मणीरवरूप
वाति शुभा शीशये वहु वयेविदल इति
विभाश करुज मनुपपन्नं य यवाह—
रौवादास्तु भवल्ये वाडु लीनसु मैथुनो।
नृक कपतमा शर्व तमवला विद्यारचता]
[प्रतीति आराध्ये अमो हन पाद्वृत्तिः। तस्यु-
48/B पपत्ति नायितं तस्य योगा उपाभते स्वेवा-
II मा। स्तलबोधि मार्व
वहु यिदमातम। ता। ता। दृ
विशेष कुराक्त पितविहृत यस्त क कायाः
फणीन्द्रो शीरशीयित कला सुव। इति। पि
लि तच्युतमा वृवत शार्दूल शार्दूल कृष्या।
उत्को शवाध्य कारा स्तरलो सामुदयेषु
रहस्य फिलायत शान ध्याति ताडिडि मत
नृवतमम्मकुः मन्दाव योके अतः यद वृत्तोक्त
लक्षणं साम्यं तस्य दोषं गुणमति केन का
परस्त काषस्य लक्षणं कुवीर मा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विभावानुभावसंचारिभावोपपत्तिः गुणालंकारसन्निवेशः [illegible] वर्जितः काव्यम् [illegible] प्रस्तावे [illegible] इत्युक्त्वा इति [illegible] स्वभाव [illegible] सम्बन्धि रञ्जन गुणाह ।

49/B राजा [illegible] कृत यत् [illegible] विंशति संख्या [illegible] काव्य [illegible] वामनोदह गुणालंकार [illegible] भामह [illegible] गुण [illegible] मता [illegible] रसध्वनि मत साहित्य मत सामर्थ्य अनुमान प्रधान्यम् ।

राजा भोज गुणानां [illegible] विंशति [illegible] ।

वामनोदह [illegible] स्वीकार भामहः [illegible] मत [illegible] गुणा-नलंकारा [illegible] आत्मा रसध्वनि रत्नाकर [illegible] लौकिको [illegible] रस [illegible] शरीरे रसधर्मान् [illegible] [illegible] [illegible] तथापि ते [illegible] गुणा [illegible] लौकिक [illegible] सादृश्यं [illegible] प्रतिबिम्ब

49/B तत् [illegible] आकार [illegible] शरीरणाम

II तत [illegible] मत [illegible] ।

तृतीय [illegible] नाम [illegible] कवि [illegible] तस्माद् [illegible] निरूपणम् [illegible] विभाग [illegible] गुणाः [illegible] रस [illegible] शब्दार्थ [illegible] उक्त प्रकारेण [illegible] गुणा [illegible]

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

केशा रसगुणवादिनां च सर्वेषां आपि मत मिदं
तत्र मानतत्र राव रसजाल्मी कत्ता ? नैय
रससौयरा अहाय भवन्ति। सतेनम
राव शब्दार्थ सौपरत्वेनाकुप योर ल क्षणा
या लक्षिता राव गोपाले स्वा ~~मि~~ नाधि
द्वि/B भोजो समासा ~~वासु~~ ~~क्लिष्ट~~ सन्धि
I घट ~~...~~ नाम ~~...~~ माधुर्य अजुता । ~~...~~
~~...~~ दुक्लिष्ट सन्धि दीर्घ समास बना
संयुक्ता नां च आजन वर्णी त्यात्या बेमेव
उत्पत्तों अन्य ~~...~~ यज विविधेशामबनलेम
दोष: इति यदुति भावयति
विसन्धि ~~...~~ केवल संयुक्ता दुल्भे मू रावि,
न्य ~~...~~ येषां स्वभाव शोभा सृज्या लबदु ~~...~~-
ति इति आमातम् । उदाहरण माइकार
मजुयाँ सम्भावित भरित भुवना स्था-
न रुपान्न वासो वि यु अर्द्धे, वल पत
वमर्णिशमा: काल ।
अ लो मा ~~...~~ अतिकर मुख्या मन्न चरो।
विकानां रात तीड्य रकिक मनलोस-
भिणपाई वतेनौ राण्यन्ते उन्मत्ता,नां
द्वि/B मन स्थायीनां गुणानां अ जुकत्व
II देदनावतो इन्त्यः प्रभवन्तीति प्रतिपादयति
मानन्तो नेत्ररामयमैं ते ~~...~~ पत्वर्य
योगयरा: ।
शब्दानु गुणास्तु, अजुलं केपयं वर्ण ~~...~~:
आख्याते तासां गुण अजुकत्व कर्म प्रतिपा-
दयाति । द्वितीय तृतीयवर्गो ~~...~~ टवर्ग णानत्य
योजना । समस्ताविग्रजु ~~...~~ मीत्येन दीर्घ

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रेफस्य हरपि माधुर्ये अनुगता वर्णे स्था-
नु स्वारा अहंसंयुताः । अवृत्तिर्मध्ये वृत्ति
र्वा केकेनापि हृदु शंहिता अल्प प्राणतया
कथ्यते वराज [illegible] पद पान्डं [illegible] ङ.ण
[illegible] नमानल वर्ण हृस्व रेफा स्य अनुस्वार
अवहिता अहंसंयुता स्य वर्णा अनुमाना
54/B आनादी स्वेता [illegible] एव प्राणवन्ता प्रतीयन्ते ।
54/B औधी के वृत्तिल ललितक निक्षाक्षर मेलना ।
II यदि [illegible] वृत्तादू कपनार्थ त्यवर्ण प्रतीति
हेतं । सर्वे श्रेरसं आर्याकृत, इति तो प्रसादे
ति, यत्र पद समासान्तं तत स्थानु सुजोग
कोमल पकला क्षर मेलयति अनुकम्प शब्दि
शब्दि कजेन्या माधुर्य स्थिता यतो —
कुली भरत कुलाय लीय तत्र स्तु स्वेतार
स्फुटि य त्वं केकार भुवौ शते शीर्ष चेत
नाना यत शमौ नमः यहोशीन घुवालत वात
स्तुदु दाया [illegible] क नाविला इत्यौ अनु-
शो हे सुमर्वे मधु मिश्र मधुर्या स्फुर अर्णवा
निममन क्षार पोरति वामनमते रवपदयाति ।
51/B अतिविनाता नागवर्णानां मरमैत्रीन दुहे
II तें माधुर्ये प्रतिष्ठितो यत्र वर्णो हस्ते
शालिवृ विशान्ये दीर्घ वृत्तिश्च कौपनोत
ङकाराशाने माधुर्ये गुणानर्के प्राणवर्णो
स्फोट युक्ता वर्ज वीथान्त रिता स्य वर्णा दुरिल
[illegible] शान्ति दीर्घ समास ज्ञा केपना ओज
प्रकाशमे भवन्ति [illegible] — यता —
राजदूर्ज यशस्या त्रिवसुर पुयानेङः
बुन [illegible] ठ वादि शलस्फा न्द्र तुर ङः

इके तरत्र स्तास्य घोबोदयः, यो है
मापेनल मृदुन पम पमाथ्यूत स्फुलि-
हर यत्र अमे वधु विनिर्जिमि मीबे त्युर्वी
जये तमगणः। अत लघु पाणिमामडि वर्णा
नामुपान्त केवटित घोबे वयुक्ता दारे
(विधुरतया इति नाम बालेतं पानेव तम-
53/B मा लितम् ॥१॥ यौडित स्तेषां गुणा लक्षण-
I माधि दुष्ट मेवेति कृतिपादजाति।
डाजानुपाठ मुख्यानां रघुजाल ३.१३
तंतिनाम। तमवाये नाभयेषां। इत्याति
शी स्तडि शोरात्। इतोऽषौ करं
यन्त देशत यां केयय दुणे बोगुणा।
तमवतां धारायानि तंयुक्ता रथ
बालडिक्रिया। कतारि: काम रोमा-
यागुणा देहाद्धि हेतवः। अल-
ङ्कारा इति य यदुमत कथन युक्तिमत्
ति तु स्तु, सौदिपा इत्याख्या रत्न, मस्त
गुणात्मनः। काजलवादा अत
तात मस्ते गुणो यदि स्तो कर्यदि
भवेत काम अवतार स्तदा धुवम्।
(यत्र रत्नोचित गुणा आकृति हे दुर्ण
54/B वृत्ति ताम्। रथ नामेव काम स्य वामनः
II प्राठ जीवितम्। रयं त आम मायुर्वा
हृदाति इति मुक्तवां। प्रसादादि बहा
पा इत्याली सौदि मनजः प्रका-
शिशाम्। गुणानामेप्याख्यानत्वा द्रथना
या रथ तत्। स्थितः। अप्राख्यान्ना
दना ले त्व पारोव पाति पाडितम्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्वर्णादि रूपा भिन्नगुणैः सा बु-
णाज: प्रदातव्य कि आकृति द्वारा तत्र कुर्णी
तत्र वृत्ति गुणत्वं केवलमेव मामकः
काल जीवित मात्र—
तत्र यावत्स्वा बुणों कि आकृतौ केवलं
वृद्धिं प्रदातव्यं बुणों कि आकृतौ प्राद्रुभ्यो
रि रतिमाज: प्रकाशो कां य वोऽहि
मुख्यार्थकत्व गुणत्वम् । गुणानां प्रा-
धान्यात् तत्र तत्र वृत्ति की पता यस्य
प्राधान्यमिति । यह बिना काल अवधारो
न भवतीव । ते खलु गुणाः । तथा
काल गुणानां वस्य । स्वयो भाति इत्य
कारणी ये धर्मा इतरे खलखलकुशादि
इति प्रतिपातम् । अत शास्त्र, ये स्वो-
परत्वेन विशाति संख्या । विशिष्ट सम-
स्तेषरपि गुणो : कालेऽवलम्ब अवहार : उत-
स्थो मतः । यदि समस्तस्य वा सम-
स्त गुण यो शेडि वा द्वे, स्वया योग्यनैर्
मरिष्टः कारण अवहारो न सम्भवति-
व । यदि स्व मतः तदा अभेदः प्रभवति
कतिपय गुणवति अहावते प्रजल स-
रिन सत्त्व: पाजः श्री अ प्रायः कुल
शतोपक्रम: इत्यादि शास्त्र वाक्येषु
निवृत्ति कार्यं पर्वतमान कालो आप-
देशं कोवा वारकत्वं ज्ञातातिति तस्मा
दुभनभक धात्रि न करन स्वाति लक्षण-
म । किं च काले वक्षेत्रेषु पिदलक्षा-
र प्रधानेषु । स्थ शा प्राप्ति रनेकेव

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दृष्टमेव रसवत्त्वमिति) (ओजो मुख्यो गुण आ-
53/B श्रित शब्दवाक्ये उपचरित:, किं च
II काव्ये ओजादि गुणानन्तरमेवोक्त्वा कृत-
चित । अलङ्कारा: पुन: काव्यशोभाकरा:
प्रवर्तका: । गुणा अन्तरङ्गा: प्रभृ-
तीनालङ्कारा अन्तरङ्गा अनुप्रासादि
नामोपमादि शब्दार्थ उभयेषामपि बहि-
रङ्गत्वं समवायवृत्त्यैव भाववत्तया प्राव-
स्थितिरिति वक्तुमतानुरतिधर्मत्वं तदुक्त-
म् । लौकिका गुणालङ्कारा अपदेश्या
माधुर्यादयो लौकिका शौर्यादि गुण-
हारा अलङ्कारादि वदन् समवेतत्वेन संयुक्त-
त्वेन च भासमान: । अतस्या गुणालङ्कारा
अपदेश्या ओज: शब्दार्थ प्रसङ्गात् इत्येके [illegible]
-के मतं परास्तम् । अन्ये च मतं [illegible]
प्रवक्ष्यं निरस्यानि काव्य शोभाया धर्मा
गुणा: तदतिशयहेतवस्त्वलङ्का-
रा इति च, एवमेव तस्य युक्तमनु-
53/B मोदितव्यो कारो दर्शित: प्रविशति मध्ये
किमर्थं उरस्य रसमात्र संस्कार्य स्वीकार्य स्व-
53/B रमिन्ये तत्र ललितविधि नायकस्य
I चातुर्यवत्ता अन्य रौद्र बीभत्स वीररस-
प्रसङ्गा भावादि तदुचित रचना स्वीका-
रता तथा व्याधि कादि प्रकरण अतिरे-
केण स्थायी भूत भक्ति रूप रति भावे-
महाराणापति स्तवे [illegible] प्रीतमेव मय-
रागपर्व ही इत्येवं समुपजायमान
सर्वरसिमा: प्रभु भव नाधिकार प्रयो-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

न ~~अ~~ अस्य भौतिक स्वरूपे परमाणवः [illegible]
प्राणवति [illegible] [illegible] नैव [illegible] महा
शाब्दिका सांघटिता ।—
प्राप्नोति प्रत्ययः प्राकृत विचलित [illegible]
रा॰ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
54/B [illegible] करोति [illegible] [illegible] ।—
II इत्यादिषु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] वामन मतं [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] वामन मत [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] समास [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
56/B [illegible] समास [illegible] [illegible]
I नेति प्रतिपादने [illegible] [illegible] [illegible]

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

आ

नायित [illegible] इति:। ननु रसानु[illegible]नु गुण्य
वर्ण विनिवेशो प्रतिकूल वर्णनामा कारि-
वीक्ष इति काव्यप्रकाश हेतु प्रति-
पादित:। तत्कथम् [illegible] वाच्य
प्रकाशोऽपि तेन रचना वृत्ति वर्ण
सन्निवेशेन प्रतिपादयत इति चेत् तत्रा-
ह — गुणानामित्य भिव्यञ्जित्वेन
रसे ध्वनिनीति ।
गुणा रसे इष्ट येना [illegible] तल्लक्षित्वा-
[illegible] शक्ति येन येन-
तेन रसाभि यमके रसा वाच्यत्वे ।
यता। गुणाभिमा इष्ट येनैक-
स्मिन् पक्षे रसादय:। रचनायान्ति [illegible]
यन्तारसे वाहितत्वा वर्णा नहि ।
यथा कवेर्निरसत्वेव [illegible] तस्य
वा रचनायां काम योरस्य रसत्वेन
योनेन:।)
(स्वामिन राजा य पञ्चक रस [illegible]
स्तव [illegible] आज भाज अत घोषेणा
६३/B प्रकाशोऽपि तेन रचनां हुत्वं अत कुर्वत
II वामनोमत इति प्रायात्र प्रतिजितीर्थ
स्यैव काव्ये प्रकाश हेतु रचनाया [illegible] न
वर्णवृत्ते: पृथक् पृथक् प्रादाये
हेतुरपि तेन आजानापि पृथक्त्वेन ओपादा
न। ध्वनिकारोऽस्य गुणा यथा
प्रतिपादने काव्येऽनुप्राप्त इति प्रति-
पादितं भवति। यनो [illegible] —
शब्दार्थ [illegible] संयोगो पदस्य इत्यादि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्रवणा। विशेषेण स्पुङ्गारे तेन वर्णा
त आश्रितः। अत्र माधा सन्निवेशेन मधुर-
मेनच श्रवितः। गुणानामिव्यति व्य-
न्ति माधुर्यादि [illegible] नीतिस्तथा।
रसानां सान्निध्य मेहे तु औचित्यं वर्द्ध
B वाच्य औचित्य (यामकाङ्क्षा। नवा श्रच्चो वयः
II कवेः कविनिवद्धस्य वावक्तुर्विरक्त-
हेरचनाया स्वातन्त्र्यम्। रसरसवन्धे पुन
रस्वातन्त्र्यमेव रचना परतन्त्रा [illegible] ति
पक्ष स्वीकारे वक्तृवाच्य प [illegible]
मौचित्यमौचित्या हेतु यमा भवति।
तदानीं प्रतिकूलवर्णनामा दोषोऽपि न
भवति। गुणा स्वरूपेण [illegible] न त्व
मित्येस्मिन् पक्षेऽपि न दोषो भावने
योरयम्। गुण वीर तन्त्रा [illegible]
सं प्रयोगेन इत्यतेके नैव पक्षे [illegible]
दोषोऽभावमे युज्यते, तस्मादेतदत्र अति
रिक्त पक्षद्वये यदुक्तमेव रामानि कान्त
रम आह ←
अथवा [illegible] नाचार्य रसानुगुणानि
प्रसादौ स्तु सर्वत्र माधुर्यौ जो
न वेत्थ।
दीर्घवृत्ति स्यवर्णा नो वाक्यस्थे ओज-
सि इष्यते।
असंयुक्तवर्णस्य सर्वत्र परं ओजाके र
भवेत D
B (रचना पर [illegible] गुणानां स्वीकृत-
II त्वाति —

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वस्तुवाच्ये प्रकथ्याना मौ।जिह्वौ के च
ना भवेत । जातिकुलेन वर्णानौ दोषोपि
न कदा भवेत । गुण शब्दे पैन दोषोपि न
[illegible] दोषोद्भवन । स्यितिः ।
[illegible] दोषो द्भवम मैकम्
भवेत यदौ तु मध्यमे तस्मात् पृथ्वी
द्वयं जुगल्म द्वितीय किं द्वित्यतोऽपि
गुणानां स्थिते तिष्ठन्ति मध्ये यदि
[illegible] आनामितस्य रश्मी सर्वाश्रयमे
हेतु कोयिधे वस्तु वाच्ययोः
इयत गुणशब्द पैन योकं तत्र मि-
त्या श्री कियते श्येत तदानीं स्वामा यो-
दयो वाच्य मायानि यमनूं हेतवो
भवन्ति । गुण वस्तुन्त सक्षयैन्यात
स्मिन वृक्षे स्वादुय राव रसुभा यानि
8/B पायोना स्वभाव सूचयाति —
I तेषां पृथक् पृथक् भेदा वाहलो
भिवरनाम । सर्वे स हृदय ग्राह्या
रय [illegible] मनुराख्य श्यते ।
तद्दानीयां हि स्फटि सङ्क शब्दा पर-
स्परम । यो जन्मजाति का आनि
[illegible] सङ्ख्येतु कदापि न लभ्यते तस्मात
ध्वनि रगो भवत आङ्ग्यो रसु महीयस्तुः ।
मार्गवदेय भावतस्तु हेतो यि अ
[illegible] प्रवर्तते अन्योन्यं भिन्न
मार्गाणां ध्वनि गुणी भवत अङ्ग
यितास्थानां तथाना मणि प्रत्येक बहवो
भेदाः स्ते ये सर्वे स हृदयग्राह्या स्य

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मम्मटाचार्याः चतुरश्रय भवन्ति तेषां सर्वे-
षां तद्भेदानां च वक्ष्यमाण लक्षण निरूप
णेऽङ्के देव रूपं साहित्यं परस्परं
योजनं याति इयानि का ओ)
(शृङ्गार करुणा शान्तेषु माधुर्यमेव
87/13 अवस्थितं भवति। रौद्र बीभत्स
॥ विकेष्वोजस्व। अत च सर्वेषु द्रुतिले
शान्ति प्रकाशाक्षर ध्वइह दीर्घतर
वृत्ति रेफण संयोगे नामा स्वरूपयति मेव
प्रति सम्पद्यते प्रसाद मेव प्रतिरूप
यती सर्वं निरवद्यम् —
या सङ्गानुप्रसङ्गेन गुणानि तय
निर्णयम्।
कृत्वा प्रकृतमनुसराम पुरस्सरं
काव्य भेदान् दिशति सर्वं निर्दोष गुण
वद लङ्कृत रसात्मकम्। काव्यमिदं
तम मध्यम अधमं चेति त्रीविधम्।
उत्तम क्रमेण दोष रहित विलस गुण चेत्
वद लङ्कारा लङ्कृत मात्म भूत शृङ्गारादि
रस वत्काव्य मुत्तमकाव्यम् मुत मध्य माधम
मतेन त्रिप्रकार भवति। तथा स्यापि
काव्यस्य रसवत्त्वेन काव्य प्रतिपादितं
प्रावेव। निर्दोषानां मपि काव्यानां मुत रुक्त
39/18 प्रति(म)देशिक माघव यो यानु जन्मना त्रिमा त्य
वृ इङ्म राज सकल राज्य धुर न्धरस्य
1 सकल विद्यानिदान स्वतरस्य सोदरोभां
का जन्मानि त्रीमत रसायणाय त्यस्य कृत
व लङ्कार सुधा निधौ काव्य मार्गो प्रति-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

~~...~~पनं नाम प्रथम उन्मेषः ——)

X —— X —— X ——

३४B (काव्यनिति ~~...~~ सहस्त्राँ पाकि ख्येमनुं
४ केनापि न पराल्ब्धे । तेन कारणेन प्रथम-
ध्वनि गुणि भूत आ.उ. योः काव्ययो रत्यन्त
दुर्विभाव्यतया मारोपि देशमात्रं कृत्वा येतं
काव्यं चिरन्तनेरिया विस्तात्मक ख्यात इत्युक्तं
भवति । इत्थं काव्य प्रयोजनं त कारणं
तत्स्वरूपतोद्देशे तद्गुण तेदलङ्कार विवेक
कृत्वा वक्ष्यमाणानां उत्तम मध्यम काव्यानां
च प्रतिपादन क्रमं प्रतिपाद्य सम्प्रति
प्रतिपादनीयानां काव्यानां ज्ञस्याबे मरल
तथा तयोः प्रतिपादन मादित आरभ्यते इति
द्वितीयोल्लास प्रतिपाद्यमर्थं प्रतिपादयति
स्वैवं अपि काव्यानां यस्मात्
शब्दार्थे रूपता ।
तस्मात्तयो स्वरूपं हि प्रानुमयेन निरूप्यते
इति श्रीमत पूर्व पश्चिम देशिर्गात इ
सामुदाय्यि पति गोविन्द राजप्रणीते (कोपि-
३ ~~...~~B तौ त्या बा तो व स्तात्मा इति
6..B मन्वते तन्मत प्रतिपादनं, स्वमतो मत
1 तोरि ध्यो विरुद्ध मिति तदपि तदापि प्रतिपादयति
तद्द्ये कोलं मध्ये केके यिदा लङ्कारिता
अनुयायात्म मर्थानन्दे विधेयार्थ परत्वं
तात्पर्य मिति क्रमपि आचार मिति कृत्वा
तस्मत्प्रतिपन्नमर्थं तात्पर्योर्यमाह कस्मिन्
इमो सम्पश्यन्त जु केव यत्कुत्वा ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रयक्त मेव मुख्य आधित क्रम इति
अत दर्शनस्य यं कु दकरण लोभ कि
यारा अत कुर्वाणान तदि इर्थे जानै
तदेव यात निर्णयम । त हार तमोव तात्पर्य
म । राता इति रसमन्मतेन वे चित दोषा
क आयित दोषायो रातेषां वाच्य लक्ष्य
अद्ध्यात्मानां तथाणां व्यर्थनां स्वर्गकारे
भगुंश पारतीति व्यङ्ग्य यौ ईश्वो)

— श्री —

47/B (श्री गुरुभ्यो नमः — श्री रस्तु

1 क्रमेण शब्दार्थ भेदां दर्शयाति —
इह वाचिक लाक्षणिक व्यङ्ग्यक- नामान
त्रय शब्दाः स्युः । इह काले शब्दे अनुभव
शाक्य स्वीकारः कथं मन रसस्य धारणा
त्रय स्वाकर्षेत — शास्त्रादि अनुक
शाब्दबोधोऽपि न कृत मार्वेत शाङ्कु
अनुभव नाय बाध्या भी यत्र व्यञ्जन
शब्द स्वीकारं युज्यत इति दर्शयितुमर्था
नव्य दिशाति अर्थाः वाच्य लक्ष्य-
व्यङ्ग्याः । अभिधा लक्षणा आधार साक्ष्या
स्वच्या रविणीय व्यञ्जना यो व्यञ्जक रस्यादि
रूपः कारिय दर्शो ते काले समुपलभ्यते ।
तत्र व्यङ्ग्यं त्रय तस्माद् वाच्य लक्ष्य अव्यय
त्मनः कालो लिपिका अथवा प्रेरने
कस्मा दौवनत स्य शब्दा स्य नीति पाति
48/B पातितमः । श्रुति स्थितै तीतया मांद वक्रत
1 मेवोति विपरीत लक्षण मेवोति [illegible]

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

या हि ज्ञाते । अत एव त्रटि प्रति पार्श्वयो
रूपकारावकारयोः स्थौजन्य यौर्ज-
न्य प्रख्यापनाय वैधर्म्या लक्षणा ने-
यैवम् —

शारदा कनक कोटि पाटित तनुर्वाकीर्ण
केशा स्वदा
कुर्वन् काननकेलि मेव कुमते प्रुलोक
लतास्य इयाह । वाक्यो श्रवण बीटैका
विकरण प्र स्थैर्ये मे भाव्य
स्यात् [illegible] इम राजमान विषय त्येकापि
कौकिलि

इत्युदाव भि श्यामुल पाति प्रश्नाद् ज्ञान-
मयेन तथापि अइनमुख्यो यौवा ह्यते ।
वाच्यं तत्वमिति श्री तत्वमिति नानी
नरमिति चेत् । न वाच्या तिशय्यो स्वभाव
भेदात् यदेकस्य प्रमाण पराभवत्व
मन्यस्य रक्षा केतले यौर्न इति विवेकः ।
तद यदि विप्रनीति वाच्यो यौनो [illegible]
60/B करणाय पाप [illegible] प्रकृत्वं प्रस्तौति ।
II अनुकता सर्वेषा मलनो नां धिक्कारयते
प्रायः । प्राय इति तज्जातियत्वेन अनुकत्वे
व्यत्याम् । न तु सर्व तत सर्वं वृत्ति
निषत्वेनापि हा भियाराम् । क्रमेण तेषां
उदाहरणानि —

सेवयति रा इम राजस्थायि वेन्द्रा स्ना-
ज्ञणोऽपि तत्स्वेच्छे । किमिति कृपाण प्राणी
नदनावतरति [illegible] नोपि तव
अत राइम राजस्यायिणा माल्यस्य

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विपरीतां सा अस्या वर्ताम् ईर्ष्यते प्रयच्छत
इति अज्यते । वाच्यार्थ आक्षेपक उदाह-
रणं मिदम् —
स्यायेवेन्द्र साधना विभो सतता सविधे
स्थिति समा साधु ।
वर्णयिता वृत्तिं मेविल रामुप मठा मठत
भवता अत्र सायणाचार्यस्य बल्ल भीता मा
याय मार्ग मेव तेन मोनियामितो त्यर्थम् ।
64B लोके तावत् वृद्ध पुरुष व्यवहारात्
I शब्दार्थ नियम रूप सङ्केत ग्रहणात् ।
इदमस्याः अर्थं क्रियाने मुख्यादि तरवादी दर्श
सामान्य ज्ञानं सत्या ऊ जैकिया करण
रूप विशिष्टार्थ जाति पति । विषये तथा
गृहीत सङ्केता सर्व शब्दा विशिष्ट मेव मु-
पपादयन्ति । तस्मा सारस्वतौ पूर्वरत्न येन
यस्य शब्दस्य गृह्यते । सङ्केतः तस्या यस्य
शब्दो वाचकः अभिधा भी धान पदे भावमाने
नापि सङ्केत तस्य संगृहत्वात् । अभाव मानेन
लाक्षणिका प्रवृत्ति स्मृता । वाचक मुक्ता वाच्य
माह — अर्थस्य या जाति गुण क्रिया यदृच्छा
त्मक चतुर्भेदः पारमेष्ठ्ये शब्दस्य अवधानेन
सङ्केते गृहीतः । स यावो जाति गुण
क्रिया यदृच्छात्मक मेव चतुर्विधः । चतुर्वि
कारणमाह — (पर्यालोचनात् प. ना. २२)
61B दोष्यते व्याख्यातः स्वायत स्यातस्य बाध-
II नम् । पूर्वत लक्षणा तस्मादुक्तरता । निर्दोष
वाक्षितो ~~अङ्गस्य~~ अङ्ग यस्य येन सायण
स्यार्थे वाचयते साङ्गम राजस्य पथ्य राज्य-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मिदम्।
विद्या विनोदरसिकैः कविजनैः बहुमता
भोग्यम्। अत विद्या विनोद रसिकानां
विदुषां बहुमान नियमभोगत्वेन स्थायि वाच्य
त्वेन न च राज्य निरत दुःखम्। तेन च
राज्ञो निरर्थोपेक्षितत्वं [illegible] तेन च
स्थायि वस्तु एव भारस्य राज्ञो आधारान्त
दुःखरूपतां नावेदयन्नादि विनोद रसिकत्वम्।
तेन च रसिकानां आकर्षणीयत्वं भावि-
तानां विवक्षितार्थ नाभिज्ञत्वमपि सम्भूता विश्व
अज्ञता। एवं [illegible] इत्यस्यान बोधनीयत्वं
प्रतिपाद्य प्रकृतानेव वाचक वाच्या
दीन क्रमेण प्रतिपादयति। शब्दस्य
वाचकी यस्याः [illegible] तिं प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन
63/B विधि निषेधाद्यन्वयि स्थानी त्वादयोऽ
ति ते अपि स्वलक्षणं प्रति तु जातिलक्षणा
देश स्व लक्षण विभाजनाद् गौः शुक्लश्चलः डि
त्थ इति अपदेशानां विषय विभागो नौचित्येन
पर्याय तामन्तरेण स्वलक्षणे सङ्केतो न युज्य-
ते इति वास्तव वस्तु यदृच्छा सम्बन्धेऽपि
कृते नाडि कर्ष तद्धर्म एव सङ्केतः हेतुः।
तद प्राणप्रदो धर्मो जातिरिति अपदिश्यते। गौः
स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौः सास्नादि सम्बन्धात्
तु गौरिति वाक्यपदीयप्रतिपादितत्वात्। गोत्व
युक्त्यैव गौः गौर्भवति स्वरूपेण गौर्वाहे
न भवति मह्यादि वाहे न भवति जात्यन्तरा
निष्ठत्वात्। जात्या लब्ध सत्ताकस्य स्व-
लक्षणस्य वैलक्षण्यकारि शुक्लादिर्हि धर्मः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

गुणः साध्यो धर्मः पुनः कृतादिकारक
ग्राम निर्वर्त्यतया पूर्वापरीभूतावयवक्रि-
याद्यस्यादिः एवं वस्तुगतो धर्म इति
समाधि प्रतिपादितः वस्त्वर्थ आश्रित रूपादि
64/B मितवाद समाधेत आश्रित बोधादि दृश्य।
II सो शुक्लश्च लडादिस्थ प्रभृतेः पर्यायतां गतेः
अस्ता समर्थोनकृता यद्यपि पूर्वापर वि. वि.
निषेधाहुः तद्धर्म एव वास्तव वस्तुयदु-
क्ता निवेशितात्मा सः वस्तुतोऽयं धर्म इति-
[illegible] इति भिन्नते द्वेधा। [illegible]
पदार्थस्य प्राणविशेष प्रदान करणात्मकम्।
शुक्लादिभिर्गुणान्यां विशेष यन्वस्तुलब्ध-
सत्ताकम् [illegible] साध्यः क्रियावयवत्रे-
युक्ता मार्गो यदि [illegible] आदृत्यैकस्तु सोऽपि
निसंज्ञा समानिवेशितो वस्तु। तस्माद्-
पाधि भेदाश्च चतुष्कं हि प्रवृत्ति रिह शाब्दि-
स्य गादि महाभाष्ये कृता। स्वलक्षणस्यैव
कार्य्ये [illegible] स्वरूप वदन्वितः। इत्थं त्रय स्तता
64/B भिन्न तत प्रतीतः उपाधयः।
III विज्ञातृत्ति धर्माश्च निर्गुणो गुण इष्यते
कर्तादि कारक ग्राम निर्वत्यो स्वल सम्मतः।
पदार्थो आद्य कर्तृ स्थः क्रिया वृद्धिः क्रि-
येष्यते नामेति तथा च एतत् संज्ञा शब्द
इष्यते ध्वनिः प्रतीति भेद मात्रित्य द्रव्य
शब्दा पृ [illegible] कृतः द्रव्य शब्दस्य साधार-
ण्या नानाय पृ[illegible] लक्षणम्। यथाहुः।
यद्धि द्योत्यते कि द्रव्य द्रव्यमिति उच्यते। जा-
[illegible] त्यादि इष्यते तस्ता दृश्य द्रव्य उपलभ्यते।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वेस्तुपलक्षणं यत नाम प्रयुज्यते ।
कुम मित्युच्यता स्वर्गो भेयवेन विवक्षितः)
(स्वो शब्दिशस्तु शंशामि । वयि त्यादौ
63/B स्वलक्षणं — धीर न्य शब्द विषया वृत
II शब्दा हित स्मृतिः । ध्वनि प्रकाशिते शब्दे स्व-
रूप मेव धार्यते नेदनाति तबीजा यामत्येन
ध्वनिना सह । आवृत्ति पारे वाक्यां
बु द्वौ शतदावधार्यते
इत्युक्त नयेन डवित्यादि सर्व पाश्चि मस्य
ध्वने बुद्ध्या साकल्येन स्वीकार्य क मत्वोपि
वृत्ति पाकत्वेन संहृत क्रमं अज्य स्वरूपे
स्वरूपं व वस्य स्वरूप जाति
रेकेण जात्यादि स्मभावादु पायन्त शन शंख्या च-
हेथ्यं येव सन्निवेश्यत इति संज्ञा रुपाय
हृत्वा लकः सर्व शब्दानां यतुल्य च्छि प्रवृत्ति
सिति मता भाव कारण उक्तं । मिश्र । मिश्र
शब्द वक्ता विष यदृच्छात वर्तते केषां
65/B स्यान्मा धी ततस्ये कटे तीति कटद्वेया
I ना कटेन कटे तामियात । केटेवा द्वाविंशा-
वेण यद्यपि स्यात कटाश्वथो ॥
डेटेनायंट पौमत्वा जाति रूपा क्रियामता ।
यः कश्चिद्दर्प स्वशब्दानां प्रवृत्तौ स्यान्नि
कन्ध व्रम प्रवृत्तौ तु । । क्रियवृत्त्का
शक्ता सादम वक्ष जोते
कि विवेक पक्षः प्रत्यक्षे वित तत्त्व प्रयु
नमिह प्रस्तुत जाति । वैशेष विशेष शब्दानं
इति नैय्यायिकाः तडितर आवृत्ति रूपामा
ह स्वत्व इति सांशताः । त्वमतः प्रशंशा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

प्रस्तुतानुपयोगित्वेन शास्त्रगौरवभयेन
न प्रपञ्चितः। शब्द जात्यात्मकत्वेन
शङ्कितं प्रति बाध्यमानत्वं तस्य वाच्यत्वं
प्रामाणिकत्वं तत् प्रति पादने विषये श-
ब्दस्य प्रामाणिक आधारः मञ्जूषायामपि प्रति
पादयति। वाच्यस्य वा मुपि ज्ञानान्तरमाह-
66/B जाति [illegible] । रेखा एव रचिता तत्र अत्र
II [illegible] स्तात्प्रतीतिः येः कैश्चन येषां कर-
णरूप शङ्क शशाङ्क शङ्कर शाश्वत शब्दा
गीतेषु वस्तुतो भिन्नः शुक्लादिषु, येन
भावेन शुक्ल शुक्ल इत्यादि रूपयोः
प्रत्ययाभिधानयोः सम्पत्ति शुक्लादि
सामान्यं अनुवृत्त प्रतीत्यनुसन्धानैक-
भानवत् स्वर्णशुक्लतपो लाक्षा येषु
पाकादि बोधे या अभिन्न प्रतीत्य भि-
धानयोः सम्पत्तिः। तत्पाकादि सामान्य
डित्थ भज रेखा बुद्धि इत्यादिरण भेदात
भिन्न व्यापि डित्थ डित्थकादि शब्देषु सौ-
शास्त्र मर्यादया प्रति लक्षणं भिन्न मानेषु ड-
वित्थ व्यक्ति वाच्यत्वाभ्यां नाभिन्न प्रतीत्य
भिधानयोः समुद्भवः तत् डित्थादि सा-
मान्यं विद्यत इति शब्दादि नामिव कुल-
वाक डित्थ आदि नामापि प्रवृत्तौ निमित्तं
जातिरेव पुनः गुणादि शाखेति प्रतिपा-
66/B द्यते) लक्षकत्वं च आधारस्य लक्षणा
स्वीकारात् प्रभवति अवधान सहितार्थ ता-
त्पर्य बोधनारोपित शब्द आधारो लक्षणेति
शंके परिः प्रयोजन मूलायामेव

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लक्षणायां अजुर्न न शक्ति स्वल्पायं यथाह
रुढाये विषये मत शब्द स्व विषय दावि 67/
लावण्यासः प्रतिकोस्तेन भवन्ति व दक्ष I
मेशिति । ये तु कुयोजन या भवन्त्यवो
स्था कुर्वते । ते सत्य मासाहिता स्वरूपः
लक्षणाया मुदाहरणानि लावण्य कुशलानु
योम प्रवीणादयः रति लवणात्व दर्भ ग्रहण
योमान् राम प्रकृष्ट वीणा वानां
मुख्यार्थानामनुपपत्तौ तत्संयुक्तोन्य
हृदयङ्गमत्व विवेकत्वानुकूलत्व समर्थ
त्वादि रूपार्थान् वादि निमित्त लक्षय-
तीति रावमादिषु रुढि लक्षणा। प्रयोजन
लक्षणायान्तु गङ्गायां आभारोतास्य जा-
65/13 मिथा मुख्या न शक्ते संकेतितः वाच्य-
स्य मुख्यस्य भवति तत्र मुख्यतै कारणं
अस्मिन्नर्थे ऊरुपशब्दस्य च आधार
स्थायामिथा संज्ञा मुख्यस्य भवति । त-
6 आयक शब्दस्य भिधाया को मुख्यस्य
भवतीति त्वर्णातीति एवं बोधक वाच्या-
भिधाः प्रति पाद्य सा प्राप्ते लक्ष्य लक्ष्य
लक्षणा स्य प्रति पादयति । 66
मुख्यार्थानुपपत्तौ शब्दस्य युक्तमन्य
मर्थं यदा । लक्ष्य इति रुढि हेतोः फल हेतोर्वा
सालाक्षणेशः लक्ष्यार्थ लक्षणात्व आधारो लक्ष-
णा प्रभवेत आरोमात्र शब्द आधारस्यो-
न्ते रस्याल शर्व निम्न संकेते तानानुपपत्त्य
शब्द सङ्गेति तार्थ संयुक्त मन्य मर्थं प्रति
हेतोः फल हेतोर्वा लक्ष्यति लक्ष्य मर्थं प्रति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शब्दो लाक्षणिकस्तस्य तदधिकरणतारोप-
67B यते तदधिकरणता। ऐक्येन सातिशय-
I पावनत्वादि धर्मद्योतनार्थं परिहाराय स्वात्मान
मुपादाय इव जहत्स्वार्था लक्षणा जहल्ल-
क्षणा इत्य मेवं जा प्रस्तुत प्रशंसादि रलङ्कार-
स्य बीजं प्रासि द्धानु रोधेन जहत्स्वार्था भेद
तथा विपरीत लक्षणापि विरोधस्य प्रतिपाद-
नायाह — विपरीतलक्षणा ज्ञायते विरुद्धा-
र्थे लाक्षणिक शब्दः। यस्यामनुपपद्यमान
वाच्यार्थो लक्ष्यार्थ स्तिरस्क्रियमाणं लक्ष-
यति सा विपरीतलक्षणा पूर्वोक्त मेवो-
दाहरणम्। उपकारिणा सतुपकृतं महे
महे प्रवर्ते त्युच्यमान मनुपपन्नो वैसा-
तिरस्कृत्वं सम्बन्ध संयुक्त मापकृत्यर्थं
विषय वीज द्योतनाय लक्ष्यते। इयमेव
व्याजस्तुतेः बीजम्।—
तत्र। क्रिया के पारिच्छेदे शब्दोप-
नाम्य माधि पाति)
(यो बोध इत्यादि स्वोदाहरणानि उत्त-
रत्र वक्ष्यते प्रयोजन लक्षणां प्रमुच्याह
66B यत्र तु परार्थं रूढि शब्दस्यात्मा समर्प-
II यति सैव अजहत्स्वार्था लक्षणाया
लक्षणा तथा यस्यां लक्षण शब्दः
परार्थं रूढ्यर्थ स्वात्मानमप्य समर्पयति
सा लक्षणा जहत्स्वार्था लक्षणा
लक्षणेति च अपदिश्यते च उदाहरणम् —
राज्ञायानिवसन्ति यो मुखितरा ...
मणार्थं ... पिबत् क सहस्र ...

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

देवदत्ते रुपर्श्यो प्रमाण्याभि, के०।
इति ते क्रिया मुख्य गम्यते यत् शब्दे की जड़-
डाकिनिता आख्यातु जभवः चूर्णक चू ले-
ति तो वेदाम्ना विज्ञा आपि अते शङ्का शब्दे
स्रोते रूपस्य मुख्यार्थ स्य वर निवास
68/B (के) सामर्थ्यो वाक बीती —
विशेष क्रियाभिधायां स्थते सीण भामिति वि-
शेषण इति न्यायेन विशेष भर्ताओं जातौ शङ्-
तस्य प्रति पादि तत्वात कोशस्य अभिधा
शक्ति स्ततैव पारे समाप्त समस्त
सामर्थ्य सति विशेष्य भर्ताया
सम्तेर्वार्ता मपि बोधितुं न्यायं स्वान्तरा भावात्
च तार्दे कतत् क वामेति चेत् मेना कियतां
इति प्रयोगे कर्ते राक्षेप ० कुम्भाक्षेत्रे
प्रयोग कर्मा क्षेप प्रविष्ठो लभ्यते सहतामेति
पिनो नुज्जते अंशमतास्य पः। तथा जातिरेव
व्यक्ति माक्षिपति विना भावात् पीनो देवद-
त्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र च देवद-
त्तस्य रा भोजनस्य प्रति सिद्धत्वात् दनु-
दपद्य मानं पीनत्वं स्वसिद्ध भोजन
माक्षिपतीति लक्षणा याक्षेप योग्य ०। हृदः
शृतो वा यो न्य थानोपपत्त इत्य लीनत्
(अजहत् स्व। लौकिकता तहुपादान
67/B लक्षणे त्यपि स्या। अत शक्य स्वा च
II क्रिया प्रति ध्यर्थं परमाक्षिपति सा अजह
स्वार्थ उपादान लक्षणेति च कविता
सायणार्ये तवा स्थानिम्नोक्तिता प्रविश्य-
न्यमी। सातिल सड़्ग क मुख्या स मया

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भट्ट त्य वैदिका: अतानुपपद्यमानमपि
स्वार्थ मजहत्या: शब्द जातिम अङ्गीत एम-
य शब्दः स्व प्रवेश रूप क्रिया किंचर्च स्व
अर्थो यिनः मुक्तामा हास्य अजुनात्या जी-
र्याति । इय मेव समासो त्यादे बीजशां
एतुवदा इत्यादौ स्मृतः प्रयाप्तमेतत्त्वेन
तत प्राति पादित स्यानु वन्धन स्यामाइशुर
प्रकारत्वात्तु विषय भूत शीतरूपा जाति
सामान्या कारायाँ ~~स्व~~ स्वस्यान दे-
शिक्षा बृहनुपपत्ते स्त्रोत्य मुचितमपि विशेष)

68/B (स्वर्वेत शब्द मातङ्गः तुङ्गः
I स्वभावत्वा स्वांशाय रूवदेशान्
अत कवीन्द्र शब्द स्तत्वौ ओजशाति स्वर्वंय
शकं दंशेन जडातीति जनदस्तज स्वार्थी
वं लक्षणा । तद्वा लक्षीभि वृत्ति रेके
णो द्वेशकाल विशिष्टतया प्रतीतेः। शब्द
शुक्ल दमुक्ता गौणो मपि लक्षणा यामन्तः पा-
तयति । सामानाधि करण्ये स्वरूपा विषय
विषय रूपयोः विषय निर्देशे । विषये
साध्यवसाना तु लक्षणा स्यात —
सारूप्या सारोपा साध्यवसाना य लक्षणा
गौणी ।

सामान्यानन्तरस्येत साक्षि विषय स्यते
शुद्ध विषयि विषय युगल शाल्य बलादेन
सामानाधि करण्य ~~विषय~~ निर्देश)
(कल्लन मला पत्ति लिति भट्ट मते शु-
68/B सम्मते वेदान्तिनां मते च प्रत्यक्ष प्रमाण
II अत अर्थापत्ति न्यायिका दिभि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एवं मान्ते अन्तर्भावितत्वा द्विनाभाव
निमित्त एव शक्ति योजनस्याक्षेपः ।
तस्मात् सर्वत्राविनाभाव सम्बन्धमात्र
सद्भावाया लक्षणा मानपयोरा प्रवीनत्व
देशात् प्रमाण वेत्सवेते सूतार्वा पाति ः प्रत्य-
क्षासनु साध्य वे दृष्ट्वा चषाति इति एवं सम-
जुड्म । जठस्या या मजठस्याथ य
प्रतिपाद्य विजया शेमत प्रक्रियू याज ह्यज
ठ मपि लक्षयति । अथो नैकोन
पुन जे हाति न जहाति यामोना । थोक
स्वानां यदि जठदठ ज स्वायी शेमा व्याख्या
यला हेतुं येवा मारात्तां श्यणार्थ
कुद ण्याक्षु पादाः कवीन्द्र ।
99/B मियार्न निमित्त भावमुपयान्ति टीका
योजना । अत को श्री श्वदस्य कन्यौ व
जाल्मादि गुणेषु लक्षणा पाठक शब्द वैश्व
नरभिधाति यत गौरवम् । अस्म इक मेवं
प्रत्यभिधायाः प्रवृत्ति इत्यपि दोषः । शतत्
पाठितदमत्स्य वत्स्यादि मद्रूप स्व याद्रि
जाडि मायथो गुणा मत्लक्षयन्ते । नय
गौ शब्देन शाठिक शब्दार्थो भिधीयते । कि-
न्तु शो आस्ति शत जाड्य मा बन्ध्यादि गुण
साजातीया वाहित आस्ति शत एव
गुणा लक्ष्यन्ते इति आलंकियाया अनन्त-
कारात् न यत्न गौरवम् । किन्तु यद्यपि
जाडिमादि गुणा लक्ष्यमाणा न त्यापि वाति
कादि गुणवत् पदार्थ प्रतीति रति वाक्यना
स्यात् । शतत् प्रति जहीत्थ याव्क शाद्ररूपां

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

साधारण गुणाश्रयेण वाहितानो रावलक्ष्यते।
न तु जडिमान्द्यो गुणाः एव च न मुख्य
दुग्ध दोषाबकाशः। किं च शब्दः गोप पूर्व
कोऽर्थो रूपे लक्षणा स्व रूपा। गौर्वाहिक इति
69/B वत्। विषयिणा विषयस्य निगीर्णत्वे सा-
II ध्यवसाना यथा गौरयम्। तत्रैव
सादृश्य मातानु पातौ केचित् गौण्यौ
भवतः। तदेव श्लीकरणे कार्यकारणता
... देश्य स्वस्वामिभावा दुग्धवाद
अपि तात्कार्य निरूपण सम्बन्धान्तरेण
भवत इत्येके। अपि इत्यु भवतः। ननु
स्व शब्द प्रयोग वन्तौ गौण्यौ भवन्ति
कथं सादृश्य मात्र वृत्ति गौणे केचित्
आस्तीर्य मता पेक्षया स्व शब्द प्रयोग-
वति गौणौ स्वमतेन तु सादृश्य वतीति
न कोऽपि दोषः। अत एव गौण्यौ
स्वरूप श्योआख अवयवो सोदाहरण।
भरताचार्य मीमांसिका: गौरयमित्यादि
श्रुति था विकल्पनकर्त्ता योजनम्।
स्वयमल्प माणा अपि गो शब्द-
स्या व भूतं सा स्वादि मद्रूप सह
जाकारिणी जाड्य मान्द्यादयो गुणाः
गो शब्दस्यौपाधिका न मुख्यार्थ
70/B वाहीके सोऽर्थ स्वल्प मनु मापयेत्।
I तत्साम्य तत्सम्बन्धो हि तत्र संयोग का-
रणम्। गुणवृत्ते रपि रूपाया स्त्रत प्रतीति
रत्रानुमा गुणवृत्तौ रितिं भावव ...
स्थामनि ... निरूपनम्। शेवलिङ्ग।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तथा समाश्रियते यदिहि प्रति किञ्च
तुल्यादिषु हि लोकानि बलं तस्य दर्श-
नं श्रुतम्। आरोप्य के शब्द तु स्वार्थ
मात्रानुवाचा इत्थम्। इत्थम विनि रे शब्द
वृत्ते स्वरूप पतितः। फलं लिङ्गं क रा
स्यात् तत स्वार्थ स्वरूप प्रतीतिः प्रधान्ये
नरभावेन वस्थानाद शब्दयोः। समा
नाधिकरण्य प्रयोगं व्यवस्यते (इति केचित्।
70B अन्यारोप मुख्यार्थ शब्द स्यापि इत्यन्ये
II सम्प्रदायानुयायी स्वारोप इत्यपरे। इय-
मेव समीचीनतरम्। कारण अस्य आवश्य-
के शब्द शब्दान्तरविनाभावात् यदाहि
के:। केचित् शब्दारोप पूर्वक अर्थारोप
मुक्तं अपरे विपर्ययम्। अत्र गौरः पर्याय
राजा राव यः युक्तः। पक्ष इति यच्चोक्तं
योयं न लक्षणा तावत् गौणी मापि भवति
केवलं शब्द स्वरूपं लक्षयित्वा
तत्रैव शब्दस्य मात्र अधिकरणं भजते।
अर्थो वा अर्थान्तरं लक्षयित्वा स्ववाचके
न तद्वाचक सामानाधिकरणं करोति।
शब्दार्थौ वायुः बल्लक्षयित्वा ताभ्यामेव
शब्दार्थाभ्यां मिश्री भवति इति सर्व वा
शब्द प्रयोगो न लक्षणायामिति शब्द
प्रयोगो नियम भाति। यस्तु तत्र समा-
रोप स्त सामान्ये निवन्धनः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

74/B -I अविनाभाव निबन्धनस्याक्षेपस्य लोभा-
निवर्त्यो लक्षणा मूल आक्षेप इत्युक्तं भवति।
इमं च लक्षणाया अनुमानान्तर्भावो
न हेयत। तस्याविनाभाव अतिरेकानुमानात्।
लक्षणायाः सामान्य मात्रेणापि प्रवृत्ति दर्शना-
दिति अपि विवेककार प्रयासः
इत्थं शोभाकरोक्ता साध्यवसाना या निरू-
पिता। सादृश्य मात्र वैधुर्य मात्रेण शुद्धा
मुपचारवर्ति शारोपासाध्यवसाना भेदा
हरणे न स्पष्टीकुर्मः आयुर्घृतं आयु-
र्वेदम्। इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः। राजकीयः
पुरुषः राजा अग्रहस्त इत्यत्र अग्र मात्रेव च
वै हस्तः अतक्षा तक्षा। एवं रूपेषु दाहरणे-
षु कार्यकारणत्व तादर्थ्य स्व स्वामिभाव
अवयवावयवि भाव तात्कर्म्य रूप सम्बन्ध
निबन्धन या रा शोपाध्यवसानयो इति
भावविवाद निराकरणाय प्रारम्भिकाः
74/B I मातौ। वृत्ति विवेक स्वण्डः प्रत्याख्यातः यस्मा
दभिधाया रूप लक्षणा तदुपरि अनुमानम्।
एवं अभिधाया उपरि अनुमानमिति तृतीया-
पि शब्द व्यापार स्याभावं विद्यते। तस्मादनु-
मानान्तः पातः फलम् उपर्युक्तं प्रयुक्तः।
गौण्यां लक्षणायां पक्षान्तर विकल्पाकार
भूतं मार्गिकम्।
अभिधेयाविनाभूत प्रतीति लक्षणा उच्यते।
लक्ष्यमाण गुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता।
अतः विनाभाव शब्द सम्बन्ध मात्रमात्र-
न तु व्याप्तिम्। तथा चैतत् आप्ति विषु-
येषु मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यादिषु
न चित्तदोषि लक्षणा विषयेषु लक्षणा न

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

74/B —I अविनाभाव निरूपणस्याक्षेपस्य लोभा-
निवकृयो लक्षणा मूल आक्षेप इत्युक्तं भवति।
उक्तं च लक्षणाया अनुमानान्तर्भावो
न घटते। तस्याविनाभाव अतिरेकेनुमानात्।
लक्षणायां सम्बन्ध मात्रेणापि प्रवृत्ति दर्शना-
दिति आह विवेककारोऽपि प्रयासः
इत्थं शोणाश्वादीनां साध्यवसाना या निरू-
पिता। सादृश्य मात्रे धुर्य मात्रेण दुग्धा
मुपजारवति शोणाश्वा अवसाना भेदा।
इत्यादौ न स्पष्टी कुर्मः आयुर्घृतं आयु-
र्वेदम्। इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः। राजकीयः
पुरुषो राजा अग्रहस्त इत्यत्र अग्र मात्रेव य
व हस्तः अतक्षा तक्षा। शब्दे रूपेषु दाहरणे-
षु कार्यकारणत्व तादर्थ्य स्व स्वामित्वाव-
यवावयवि भाविता दर्शितम् [illegible] रूप सम्ब-
न्ध निबन्धन योः सारोपाध्यवसानयोः इति
ध्वनिवाद निराकरणपाद प्रासाङ्गिकाः
74/B I माणो। वृत्ति विवेक स्वण्डः प्रत्याख्यातः यस्मा
दभिधाया रूप लक्षणा तदुपरि अनुक्रमम्।
शब्दे अभिधाया उपरि अनुक्रमामिति तृतीयो-
पि शब्द व्यापार स्वीकर्ष [illegible]। तस्यानु-
मानान्तः पातः प्रकृतम् उपयुक्तम् प्रायुक्तः।
गौण्यां लक्षणायां पक्षान्तर विकल्पावकाश
भरतं वार्तिकम्।
अभिधेयाविनाभूत प्रतीति लक्षणोच्यते।
लक्षमाण गुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता।
अत्र विनाभाव शब्दः सम्बन्ध मात्र मात्र-
न तु व्याप्तिम्। तथा चेत् व्याप्ति विषु-
रेषु [illegible] मञ्चाः क्रोशन्ती त्यादिषु
[illegible] लक्षणा विषयेषु लक्षणा न

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रजनेत्, मधुना पुरुषार्थं आहि
स्वीकारोति जोतों वेतेरिव आक्षि-
पिण्डीव लक्षणीयस्यार्थं स्याद्वि दुः
किं लक्षणाया ।

73/B हा देवकरस्यापि लक्ष्म्यः । इत्युपायारस्तु
आरोपायाः इतर आवृत्त्या कार्यकारित्वादि
I कं फलम् । प्राधान्य अवस्थानाया श्रुते
अभिचार घोति अवाप्नितम् । एतान्
येतान् लक्षणोदाहरणानि शास्त्र विप्रदे-
र्शयामः :—

भिक्षावृत्तिमुपाश्रितोऽपि साहसेनाप्यनन्तं
शोपिशी नावधारि जलाशयेषु हिरण्ये शत्य
प्रयेत आपि, का आतापु परावृत्त मुखस्य
साभवान् जिवनु शंवनु वो बाहि तस्मा आयण
मान्तिवर्ये नियत वामेव सेवा मोहि । अतः शो-
प विशयस्य साधन मान्दवर्धस्या रोग मा-
नानां धनेश्वर जिवनुनां धनानां धनाधि-
पतित्व प्रकृते जयतस्त्रीलक्ष्य सदृश गुण
योगिनेव लक्ष्यमानानां परस्परं लक्षण
सन्नापि शब्द शास्ति सम्पातिरत्न लक्षण्ये
नाभि कारण च कार्यकारितादिकं फलम्

74/B अन्य हस्त इत्यत्र मार्गे बन्धो हस्ती हस्त
II शब्द सङ्केतितः । अत्र तु मात्र अवयव माल-
पुन रूपचारः । यदाह वामनः—
हस्ताग्रे साहस्तादयो गुणगुणो भेदाभेदाद्
इति सौपर्योऽस्तु आरोपः अवस्थान यो
हि दोमाण गुणौ यौका कृतोऽतोत
गौण तैति ~~गुणस्त~~ ~~गुणस्त~~ उक्त गुणस्या विषय
विषयो साधारण जडि मादि गुण ग्रहण
पूर्वक मारोपणम् एव ज्ञाने जा सोल ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एवं च द्वयोः सारूप्य सादृश्य प्रमाणयोः
सम्बन्धान्तर मवश्य मास्थेयम् यामि तिष्ठि-
तम् । फलम् पुनः सौन्दर्य स्फारोत्पादाय । सौन्द-
र्यं हि काव्ये लक्षणोपेत शब्द शक्ति सम-
र्पित तादात्म्य प्रतिपत्ति साध्य सामान्य रूप
सामान्य भेद प्रत्यायक प्रति रैक्षण प्रति-
पत्ति देशान्तर तत्त्व आमी कार्य रोप
74/B सा मनन लक्षणानां यान्य विलक्षणत्वेन
अनुभूयमाने कार्य कारिणि फलम् । —
I श्री रामचन्द्र वदने न्दु विमोचनाय ।
प्रासाद मार्गित वता प्रमदा जनानाम् ।
जातानि मुनि वदनानि विमोचनानि यत्र
स्वच्छे विलोचितानि विमोचनानि ।
अत्राव यव यवानि भास्वराणि ते
आस्वादनीय विविध वदनामृतादि पद
विमर्शिनः कामिनां वचन सारस्यानां
विरचित वाचित वीणा वाद अन्त निरि-
क्षिता विलसितम् । कथं वायो
भ्रमो भवति भवने रामण
विभोः । अत्रात्मनो यो भावः ।
सताच्च च सारूप्य रूपकादि
बीजम् । सा द्वैव सामान्य यो
बीजम् । एवं सौन्दर्यात्म्या प्रति पत्ति
73/B रूप फलं अद्वैत भूत भूय जीवित
देवता सत्यमात्र । अतन्तो मार्गित वि
II भिक्षा वृत्ति साहित्य तत्त्वं जल्पाय स्थायि
नि वाक्य न, का आलाप परार्थः भु स्वरूप
रूपाणां दोवर्तन रामायण भोगी वर्ये
आविष्य मानत्वं प्रति पादितम् । तस्मात्
विषय विषयिणो भिन्नत्वे यथा भि भत्व

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

बोद्धव्यम्। आदौ अन्यत्र दवानल मु
वरम श्रीमल्क काक्ष। गिता
मुल्लासे च। निरन्तर स्मुमान
सामु कृत बुद्धि स्पृशाम्। सर्वं सायण
माल्ये वर्ये सकल हला धाव भूमौ
सोऽम भूमिपाल सुकृत समायं वा।
सह ऽता अतारोप विलयस्य सायणम
आरोप्य मायानां दारि दच मु परमोल्ल-
स वर्यो स्वर। भूम सुकृत रेभमौ यं
कारणं भवति। अस्व दक्ष स्फुटेतया वाच्या
75/B यमानं गुणी भूत अङ्गत्व मिश्रुतरत
I प्रतिपाद यिष्यते।—
सो मुल्ल साति तावकं जरा ति सायणा-
ये प्रभो यस्य स्पृशीत रोदसि कुहर
मादियं मादि शान्मौ स्वरिम्। अनेन
मुरभौ कृतं युमन सामु दर्शे सरो
विमुग्याति विपदुम प्रसव वास नावाति नाम्।
अतोऽल्लासः पुष्पधर्मो यथा सूनोप
पद्यत इति इति विकताम् अकर्त्व लक्ष-
याति सङ्कोच उदारस्य लक्षणं सायम्य
सम्बन्धः। सोर वाधि अङ्गं कल्पे से-
केनेव च मको। सावहे भवति। आदि
शान्मौ स्वरि मित्यत मौ स्वयौ देश स्य
विषयः कर्ता को। इत्याशाङ्कायां सानि-
हितं जरात योग्यता भावे च सानिहित-
तरा भावात् स्व स्यै वोपरि हार स्य
न्य सत्वात्। इति अत्र केवल सप्रविद्या
74/B लक्षणा निरूपितेति निराम याति। इत्थं
II प्रयोजनवती स्थ विधा लक्षणा दर्शिता,
नेरूढ लक्षणाः। कारयते सामर्थ्यं दर्शि-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

74/B

[illegible] वदितुमनसो [illegible] जो अङ्ग्यभूत प्रयोजन
स्य भवात् कुशलादिषु शब्देषु प्रयोगो
अभिधा प्राप्यत्वात् अङ्गस्यैव कार्य-
त्वा दृढिलक्षणामुपेक्ष्य जहत्स्वार्था अजहत्-
स्वार्था जहत् [illegible] अजहत् स्वार्था
त्रिविधां सारोपां त्रिविधां साध्यवसाना च
हेतु रूप विविध लक्षणायाः प्रतिपादितम्।
इत्थं लक्षणायाः स्वरूपमुक्त्वा तत्र
अङ्ग्यमाह —— अङ्ग्यं यत्र प्रयो-
जनमिह मुख्यमस्य इति गम्यते त्रिवि-
धाम्। सर्वत्र लक्षणा न भेदेषु यत्
प्रयोजन ध्वनि ध्येय मपि न भवति। लक्षणा-
मपि न भवति अङ्ग्यं यत्र [illegible] तत् मुख्या
र्थ बाधमेव न हि प्रकारं तत् आरूढ
तावत् कुम्भे [illegible] सनिकृष्य कुल शब्दस्य-
ममत्वारावह [illegible] इतोः प्रतीति हेतुत्वस्य
76/B लाक्षणिक शब्द निष्ठो व्यापारो [illegible]
I अपेक्ष्या [illegible] मेव मुख्ये तथापि
लाक्षणिक शब्द प्रवृत्ति निमित्त भूतस्य
प्रयोजनस्य पावनत्वादेः प्रत्यायन व्या-
पारो लाक्षणिक शब्द शब्द आदि एव
स प्रयोजन भूत पावनत्वादि धर्म
प्रतीति विषयं [illegible] व्यञ्जना रूप
एव भवति। अभिधा लक्षणा न
अति रेकाणां योऽः कीदृशः तत् प्रतीति
विषये कर्त्तव्या। अभिधायाः प्रवृत्तिः के वे।
जन लक्षणायाः येन पूर्व आधार
स्वीकार इति यो यं परिहरन्नाह —
अनिवारित प्रतीतेः प्रयोजनस्य प्रती-
ति सम्पत्तौ। समया भावा [illegible] ध्वनि [illegible]

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मान भवति लक्षणा विपर्ययेन च लक्षणा
प्रवृत्ति मुख्यार्थे स्खलन योग
फल हानः लक्षणायाँ न च मुख्यो न
च बाधस्तत्स्य न फल योगः फल दाव
लज्जित अफलान्तरं । किमपि नास्ति
लक्षणायां इत्थं फल परिपाट्यां
स्वयम येतनबा वनुपपद्य मानो
स्वस्य देश । क्रियाविषयता । इदृशे
75/B स्व संयुक्ता इत्येतद्मतं पुरुषार्था-
II दिपति । विवक्षित विवक्षित अति इकेन
यमकारावहत्वेन एव स्यय श्लोक
वीप्सत्वं अइ.यम् । इति तत्र च
स्व छवात यमका रावहम् । किं च
आदि शति नरेन्द्र धर्मा यश स्वुना-
पपद्यते । स्तु क स्वाद् इति
प्रवृत्तत्वं लयं सामान्य विशेष भाव
स्याप्यः स्वत्वं स्वानुवृत्ति प्रवर्त-
कत्व विशेषे श्लथ देश स्य
स्वाभि वक्रि यामकत्वं अ इंके विकिः
इति सम्प्रयुज्य मानत्वा कार्ये
वस्तु हं भवद वृद्धानाति यम-
कारावहम । तत इयके गुणी भूत
अइ.यत्वम् । अतध्वनि गुण भूत
अइ.ना नाम इति आवा संकरः ।
रावभूतस्तो मुख्या होम । नेनु कि
नि तन्त्र यं अइ.यो श्रुति
रितत अयह — मुख्यापि लक्षणा याः
प्रवृत्ति लक्षणा ताततस्य मानितो
77/B वा सो पियोन न बाधः । प्रयोजनं
I भवितु न भवति । फली पावनेसा दो

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

लक्षितमेततः परलक्ष्यं फलान्तरमपि
नास्त्येव। कथं? यदि फलान्तरं परिहृत्य
कालीलक्षितमेतस्यापि कालस्य लक्षणा-
या मङ्गलकाङ्क्षा श्यामतीति कालपरि-
पाटे लक्षणायां प्रकृतार्थे तिरस्कार
हेतुरनवस्था स्यात्। न च ला को
शङ्खादि शब्दे लक्षणा आधारेण लक्षम-
प्रति शैत्यमिव फलं भूतं पावनत्वाद्य
पि प्रतिपादयितुं शक्ये। तत्रश्च
अङ्गभूतस्य फलस्य प्राधान्येन अ-
ङ्गोऽपि भवति। तथा च लाक्षणिक
शब्दो लक्ष्यमेव प्रति लक्ष्याभ्यां अङ्गत्व
मथ प्रति अङ्गकत्वे भवति। ~~प~~
प्रयोजन साहित वाविभावौ वस्तु लक्ष-
तामिति न युक्तं वक्तुम्। प्रत्यक्षादेव
विज्ञानस्य विषयफलयोः प्रार्थक्येन
समुपलम्भात्। [कृत प्रतिपत्ति
76/B हेतुरनवस्थः। न च लाक्षणिक शब्दो
II लक्ष्यमिवार्थं प्रयोजनं द्युतम्। प्रतिपा-
दयितुं मनिशास्त्रस्य अङ्गकत्वमपि
युक्तम्। न च शक्यते। प्रयोजन
साहिते लक्षणापि। अङ्कमिति वक्तुम्
ज्ञानस्य विषयफलयोः प्रत्यक्षाद
पृथक् समुपलम्भः। लक्षित रावविशो
धानं वर्धिके लक्षणा युक्ता। शङ्खाया
मुनय इत्यत शङ्खा शब्दस्य मुख्यो
यं स्रोतो रूपः लक्ष्यः परिसरः।
~~सक~~ रात द्वितीये अतिरेकेण लक्षणा
प्रयोजनभूत पावनत्वादि धर्म प्रतीति
रनिवारिता स्यात्। तत्रश्च शङ्खा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2
Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शाब्दस्या सामग्र्या भावात् अभिधाने
प्रसरति । किन्तु प्रयोजन विषय साव न
सामान्येन लक्षणा विषयेनान्तरत्वे क्रि-
या । लक्षणापि तत्र न प्रवर्तते । मुख्यार्थे
बाधे तथा प्रयोजना नाम भावात् ।
यद्वा शाब्दस्य परिसरो न मुख्यार्थः ।
78/B. तमध्यमर्थं प्रति अनुकरण्य भवति ।
I प्रयोजन सहित मावि भारो वस्तु लक्ष-
णामिति नयुक्तं वक्तुम् । प्रत्यक्षादेव
विज्ञानस्य विषय फलयोः पार्थक्येन
समुपलम्भात् ज्ञानस्य हि विषय इक्षु-
लतादिः फलं तु प्राकट्यो रूपो विषय
वर्ति धर्मः । शैत्यादि लक्षणा विषय
विषय स्फुरणा धर्म नवं भासित्वे
क्रिया भी । तस्मादेव गंगायां घोष इत्यत्र लक्षणा-
धिक वाले पावित्र्यादयो लक्षिते इति पर
स्ता किं त्रैव श्वेता पावन वाद्यो ओतश्ये
इति इदं लक्षणायत्ने लक्षणा किं धामुक्तं
नवं प्राप्ति जानीते । प्रत्यक्षमिति अभिधा
स्वलक्षणः कर्ता शब्द स्व शक्ति बोधेन
न अनुकरत्वं अर्थस्य अनुक-
रत्वं न रयेता शक्तिः उदाहरणा बोध
तिर्यक्ते चना — स्वरूपेत शब्द इत्यादौ
कंपयति हरिस्तु स्वायत्तार्थे त्रयं ।
ज्ञानस्य हि विषय इक्षु लतादिः फलं तु
77/B प्राकट्य रूपो विषय वर्ति धर्मः ।
II शैत्यादि लक्षण विषय स्फुरणधर्मा नवं
शमवर्त्तते भासित्वे क्रिया वाक्यस्या
दि विशिष्ट जनितत्व लक्षणाधिक ३ स्वरूप
वाले परिसरयो लक्षिते इति पर-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

77/B

स्वा हि शब्द भूता: पावनत्वादयो अनुभूते
इति इ लं लक्षण।। मूल मुक्त्वा। भिधाममूल
वृत्ते प्रति ~~जानीते~~ जानीत। अ इ. भिति
लक्षणानां मभिधा मूल वृत: परं भूमः।
ओभिधा मूलमाह —
संयोग विप्रयोगौ विरोधिता साहि
चर्यं मो चिन्हम। अर्थ प्रकरण लिङ्ग शब्द
स्यान्यस्य सन्निधि औचिति: ~~सामर्थ्य~~
सामर्थ्य देशकाल स्वराभिनयादय शब्द
भिन्ना नानि। अर्थ विशेष शब्दानव-
च्छेदे नियमकानि। एकस्य शाब्दता संयो
गादयः प्रकृत। नियामितौ यौ पुरस्ता
पाद भङ्ग: ~~[illegible]~~ परं भूभुक्टेक भ-
79/B मणौ नृपा:। पदं श्री साय जार्य स्य र्त-
I यर्थं, राजा हि दृश्य अत भू भूलकटेक
शब्दौ पाद भङ्ग, पत्र इत्यपि त्योन वर्व, तद
यौनि च म्योत। ~~[illegible]~~
पद शब्दो राजा। हि दृश्य शयजी यक-
रचरण एव —
जानाति देव सर्व वन्ते स्य दस्माक
मि होचितम्। इति श्री सायुजाचार्य गु-
भृत: पद लक्षित: इन्द्र। योने का यो
मि धाति देव शब्दो महाराज मुद्दिश्य
विरोधि भि: पायु म हरि प्रकरणा द्
भवर्षी वर्ये वास्यते भुभृते शब्द:
प्रथय लिङ्ग. न चेतन बर्तन राजन्।
भूभृत स्य इ. शब्द स्य भोरा नाथ
स्य का कवे:।। गोपिके नद शयात
78/B न यनं रात हतौ विकृत मायि हरि
II शब्द: अत मात्रो ध्वी हरि शब्द

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शङ्कुः ~~श्र~~ यो रान शाङ्कराणा नियम्यते।
उत्तरार्धे तु ~~ब~~ नमन शङ्कर रमेण
हननं विशेषण महेन्द्रः विप्रा खो रवेर् हि
संयोग समान ओरो वोम स्त पूर्व
मत्वे नृत्य वात।
येन पुरा कौशिक वृत योर्मिणौ
नमस्यते कौशिक काक शङ्कुले
~~क~~ तन्त्र नियुक्ते भुवि भोरा नामुखौ
भवक तौ यो प्रभाव क्रियान वर्योः
आख्यः कौशिक शब्दो ~~ऽ~~ वृत विशे-
षित द्वितीय ~~स्तु~~ काक शाह-
यर्थो दुलोके रवा शाङ्कर्ये पाति होर्यमा
प्राश्या येन अपदेशः॥—
80/B I ते ईश्वर याद्व स्थ राजानि। ——
दिवा विकाशिना यजा निशास्वेव विका- 81 I
शिना। असेन व समं ~~वन~~ वर्मा शङ्ख
मेत्रा नन ~~सुवौ~~ भुवो अन्तकाल निःशे-
मक ~~स्वरस्य~~ ~~स्न~~ स्वरस्य वैदिक
वार्य विशेष प्रति पादकत्वे अभिनवे
नार्थ अन्तिः।
एतावद्दृश्यते वक्तुं शायणाय मवश्य-
गाम। दृश्यते निर्वर्तमाना नामेता वेदृश्यते
मुरवम। वदनस्य शङ्कोय विकाश
या रेता व ~~स्थ्वो~~ ~~हीन~~ हीन येन नियम्यते
क्रिरदन पाति स्तोय ~~म~~ मकोम मो-
बतु रङ्गम स्थापित शशमन स्तले वर्त
ते। ममो जामहे। इति तत्र ~~गुरु~~ ~~वरव~~ ते
~~वेण्क~~ वर्ध्येर्ल्व्धं हृद्भवामि यो इंतुलि
ॐ श यो बिरणो बारणौ नाथ डारि प्रावि-
79/B II सातौ हिये शङ्कर महे भोरानान

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रूपा यशक सानिध्यानेन भूमुत्क विश-
देन राजनि कवक्षाधि करिच नियम्यते।
वारण शब्द रातेन पुंस्क पुं अन्ते निरोध-
जा नियामिते

स राव खलु माधवो वसुमतिं य
उस्था रात्रि समाकलित मेखला यति
गद्द क राजा य चः । तमन्व जनि माधव
स मनु भोरानोब रुप वता उ भा उदय
माश्रिता वथलभित विरवे रवरौ
नुक राजस्थ य तुस्समुद्गल इंहत वसु-
मति समामयन सामर्थ्य मायणानन्द-
ने माधव राव शब्दो नियम्यते । अतो ल-
क्षिक रणान्न समुपात देश विशेषणा
य ल शब्द लदय शब्दस्य रीति विशेष
8/13 नियम्यो] नियमान प्रभवत्यभिया । ह्रीव
81/B भावल क्षणा य वाक्य न प्रवेशः । किन्तु प्रा-
I करणकवर्ति निमज्जि ध्यामेवावलम्बय अर्जु-
न आपारे प्रवर्तते इति प्राकरणोक प्रेरित क्रि-
ध्या का रशाक्या अप्राकरणेक मप्रति
अजुकारत्व भवन्ति । तेषां अन्वय प्रतिपा-
दकं त्वं आपारः प्रवेशः । किन्तु प्राकर-
णेक वर्त निमज्जिध्यामेव अवलम्ब्य अर्जु-
न आपारः प्रवर्तते इति प्राकरणोक
प्रतिभिध्यान का रशाक्यो अप्राकरणोक प्रति
अजुकारत्व भवन्ति । तेषाम ध्वनि प्रतिपा-
दकं त्वे आपार [struck] क्रिया वेश भवेन
चमत्कारावह भवति । तत्र सहकारितेन ।
मुख्यार्थ स्यापि अजुकत्व युक्तमित्याह-
मुख्यार्थ सहकृत तस्यैव अजुकता प्रतिपादि
शब्दस्य लक्ष्या त्सह कारितया तस्या । मे-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अर्जुनमुपपन्नम्, उक्त निरामन्त्र्य किं वक्ष्य-
मा अपदिशति ते बाढं श्रीसायणाचार्य-
80/B कृत टिप्पणम्। अर्जुन संज्ञया ताथ नियमः
II एवं संज्ञाशादि निर्णये स्मिन् नैव नियमः 8
शक्ति शब्द स्व शक्ति भेदेन, यतो न-
रं आ ... प्रति शरणो अर्जुन
शोभा यो अर्जुनः। तत शब्दस्य या
शक्ति कापि सा अर्जुनं नाम आपादयति।
यथा — श्री भोगनाथ महनीय महा-
प्रभाव श्री सर्वेशं शिकर शङ्कर याचि-
पितम्। यमो धवमम धुवि रोधिन
मात्रमनो तेषां करोदरस्य तव हि सर्व-
सिद्धिः। अत माधवार्य वैदिश्यैव
वर्णनीयतया शीकरणेनाभेन वा यत्र
उपाकरणकरस्य पुराणा महर्षी तस्य
हलायतन प्राकरिणो विधिकाय यातीति
84/B तदनुगुणं अर्जुन आपाद्य भवणतया
I उक्तो यः अर्जुनः भवन्ति इति उक्तवानि
अर्जुनत्वं पारेव निर्णीतीति निर्णीतेति
प्रस्तावनादि सहाय सर्वं व्याख्यान प्रति
पादनाये यानि मुपादानं। प्रस्तावेन यथा
अनुदित एव हि किन्तु ते श्री स्वमेव 83
यातमम्। सुभग सुविवेक सायण
सुमनो कोष निबिभते याचो सामार
समये समति कानि अन्नान्तर-
मेव प्रवेश अमिति इति प्रस्ताव वृत्तिकृत्या
दृश्यते। वाच्य वृत्ति इत्य न यथा
यथा — अमुं यामिते यातवर्ति रभु
प्रेव लेमादयं सौभीष्य युधि सायणे
समाधिको भवेद्धि सम्यः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नभोराहत अवृक्षिणो वरहरे हि रत्नावली
न वा भुज वल्ली शङ्ख यन्मात मात देवस्य
त्रिपञ्चगुणमर्थं प्रस्तौति। आधार भेद
81/B II भिन्नाश्रिय विधा इत्थक्ष स्तवा तद्वर्ण
हिर्व काश्चि कारत्व बाम मधुना अजुक
तामध्येते स्माभि:, तेषा मि हरौ
मना अर्थ: प्रस्ताव मूर्खमन्तो, अन्यमिं
अजुकल प्रकार: प्राति पादयति ——
प्रस्तावनाया वात्या प्रवर्तते बोध्या,
शान्ति ध्यानानां, कालोक्ति देश काल
प्रभृतीनां अनुवृ शिष्यात् प्रति भावन
वता मना: स्वैर्यं त्यभान्त र, नतीति यत्।
तत् अनुकारस्य राते आधारे अनुने
प्रवणा: वाच्यलक्ष्ये अनुध्यान विवि-
धौ उल्लब्धा: प्रस्ताव वाक्य, वायकका-
न्यादि शब्द का क्रिवृ शि वृत्तेन वाच्या
र्थ मात पारिज्ञान ~~[illegible]~~ पारिणपा-
मर आति रेकेण अनुध्यायं संवेदन
विधेयानां प्रति भावनतां स्व आतिरिक्त
मनोन्तर्गैः ~~[illegible]~~ शर्कारस्य तथा धनेश सु-
83/B हृदः कालाय तस्मै नमः। प्रयाक्रे-
~~[illegible]~~ म पुन: मनकुक्रतिनामस्माकं अन्ता-
I न्तरे। जाता यत जैरात प्रकिं जनक
श्री रामायणाचार्यो विभु: अते बन्ते विशि-
ष्टेन समाश्रित जन सकल समर्पत
प्रयोपिते रामायणा मातस्य सम्यत, योपि
समान धर्मा कश्चित् कारण
को न विसत इति मे अविष्यत इति
अजनते। योय वृशिष्टेन यथा ——
कपाल: ~~[illegible]~~ रव ह्वौंड़. करिवर

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तत्कृतं यैः क्वापि स्तवो भस्मालेपः किमपि कर्णाभिः भूषणविधिः। इतीदं सम्भवन् दृष्टं स्वरूपं महार्घं शिवस्य [illegible] नयन ~~[illegible]~~ पदावि-
सायण विभोः आतानन्त। विरक्तामां स्व-
तन्त्र वृत्तिनामपि महतीं मूर्तिं सायणो
अत्र वाक्य वैशिष्ट्येन सायणामात्यस्य
नयनं ~~[illegible]~~ पथ भवतीणां एव
84B एतावेन मन्त्र शम्भ्या वा प्रणाम्भोः परिपालन
II इति वाक्ये ~~[illegible]~~ वैशिष्ट्यं दृश्यते। वाक्य
वैशिष्ट्येन यथा —
अनेन वक्षोणि मदविहार देणि पति-
लुठक टोके आसक्ति शिरुणा हृत हीरोह-
हरिता। ये सञ्जीता दोषं कुबुक रुख
लक्ष्यादिक फाले सदा रस्यो ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ कर्णैः हरित सकला भीरा
सुभरा। अत्र सायणार्यस्य धर्मशी-
लत्वेन समय वर्णित यावज्जमरस्य
सर्वदा समालोचनी यत्र जनपदस्य
वाक्य वैशिष्ट्येन द्वयते वक्र वैशिष्ट्ये-
न यथा — वाग्रत्नाकरा। येन
नीय मधुरे आवाङ् शरा क्रिया।
84/B वर्ण्यमाना [illegible] रघुवंश महिता
I अग्नेः अमी मन्त्रिणः। स्वेच्छा स्वीकृ-
त पूर्ववारिधि मपयो राशी भूत्रैव सङ्गमः
काल्य। ~~[illegible]~~ सामरका वीति
तत्र सुरविना अग्नेः स्व कुञ्जा नृपाः।
सायण एव समृद्धि नाम्यो सङ्गम राज
एव नृपः। अग्नेः नृपाः एव न भवन्ति
इति प्रश्न मात विशालये या ~~[illegible]~~

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

~~का~~ का ~~का~~, शेकाश्यते। देश वृत्तिकृत्येन
यथा — पुष्पे सौरभ पुष्पभार निपतत्
भृङ्गावली झुङ्कृत्या हुङ्कुर्वैरिव ~~[illegible]~~
धीथ्ये मनु मनसा [illegible] यन्ती वौ,
~~[illegible]~~ कोडाल मृते कारण [illegible]
~~[illegible]~~ बत्र आक वाराम भूरत्थ पल्लव
वल्लि बेल्लित तरुश्च [illegible] समालभ्यते
[illegible] समुचिता यमु देश इति देश
वृत्ति कृत्येन अज्यते।

[मात्रा समर्पयतीति वा [illegible] वृत्तिकृत्येन
83/B अज्यते अत्र सन्निधानेन यथा —
II नजे दुर्जे परा[illegible] स्थुर टेटो राड्घ-
ष्टोव ~~[illegible]~~ — नक्षत्र किर है ~~[illegible]~~ [illegible]
तुरङ्ग हि बितरवसा स्ता वृहो सोदन:।
यातै मार्गेन [illegible] तो बुहे भटे आधूत
धूली भर [illegible] आमव या विनिर्जि निर्भिव-
सु वीजये कारण: अत प्रति पक्ष मा-
पाल मनवलोक तत्र यिव, प्रोत्साह ते
वृत्तालितेन प्रति पालमान कारण विरो-
धीयो सातत्यं स्थलान्तर मपि नास्ति
किमुत योवृत्तम। सर्वथा सेवामन्त रेण
परणां न विद्यत इति विभेदपात्रं सन्नि-
धान वृत्तिकृत्येन वृत्तिकृत्येन अज्यते।
काक वृत्तिकृत्येन यथा मान्नि मायण
84/B कारण ~~[illegible]~~ जराति मात्रा पदानां दर्या [अत्र
~~84/B~~ निंदा हजति दर्शित काकु सारां
~~[illegible]~~ काल्लार सर्भक मली तेज ~~का~~ ~~काङ्क्षा~~
II काङ्क्षा मानम् —
85/B अत सुधा श्रमनन्तरे अन्धकार निकुरु,
मेक रश्मि ~~[illegible]~~ के समासान्न अमिति अज्यते

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निर्विकारत्वेन यथा — ज्वलं किरण ज्योति-
निर्वर्तयत स्वामालिङ्गिता करयुग्मेन
कुर्यां निराकुल । आभाषित्वा
क्षतिवर्यो न ददाति शान्तिं यतु तेनापि
अहंतेन हि प्रायणत्वाम्
अनन्वय कृतेति नोपेक्षणीया । अनौचित्य
युक्त मेति अन्यते । सर्वं प्रस्तावादिनाम्-
सोम यथा योदि ति यतु र यतुः वज्रादि
भेद लक्षण अङ्कयो रत्ये बन्धे
द्वेअम । बाधक लक्षण अज्ञकां । औचित्य
वैशिष्ट्येन यथा —
दाक्षिण्य इत्यत्र हेत दक्षिण वान्यवाह
84/B सामर्थ्य प्रमाण मदनानल, शान्तदाहे ।
II अस्मिन् पद्ये समर्थोपि भवा येषी 82
या तुर्वैसिका मेवनतु प्रायण वेदित- II
अम । प्रमाण वार्ता प्रसङ्ग सर्व प्रलय
समन सामाजिक बाठेव श्रान्त समर्थ
मपि प्रमाण मङ्गी करोमि परस्तादि
वाच प्राणावतीति कात वैशिष्ट्येन
अज्ञात । प्रभृतिरापणा । सौख्या दीनाम
तत चेष्टया यथा —
आलोक्य प्रायण भव अमरालकेषि
काचित् विविध नरव दन्ताः शर्करी कलापम्
85/B स्य विवक्षा । ननु विवक्षिते पाये वरे
I येति विरुद्ध मिति चेत् । न अन्यपरत्वे ह्येव-
विवक्षणात् को विरोधः । वरातेन
परस्पर विरुद्धत्वा द्विवक्षा तत्परत्या क्षिति
न हि मां कृते मपस्य ~~ममेधते~~ मेधते । 84/
तयो र्द्धयोरपि वैविध्य माह —
उपनिहर ~~शङ्क~~ शङ्कमते लोचन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तिरस्कृतोऽपि वाच्येऽर्थे।
द्वौ भेदावविवक्षितवाच्यस्यास्य
प्रकाशस्य अविवक्षितस्य वाच्यस्यार्थान्तर संक्रमितत्वे अत्यन्त तिरस्कृतत्वे च अविवक्षित वाच्यध्वनि काव्य द्वौ एव भेदौ (स्तः)। ...
... अत्यन्तस्य मूर्यं काकः ...
... वाच्यार्थमात्रस्य नाति ...
... तस्य ... नामपि तत कारिकेन अज्ञेयं
84/B सामान्येन प्रथमामेव स्यात् भेदावि।
II विशेष तत्समर्थिते। उक्तार्थ निरामन्
पुरस्सरमुमुक्षम काव्य भेदान् प्रस्तौति,
इत्थं ध्वनेस्तु भेदौ प्राधान्या
लक्षणा मूला। द्वावपि लक्षिक
वाच्यो विवक्षित विवक्षितान्यपरवाच्य इत्युक्तौ उक्त प्रकारेण विवक्षितवाच्यो
विवक्षितान्यपरवाच्य इति अपदेश भाजो
प्रथमत एव ध्वनेरुत्तम काव्यस्य द्वौ
भेदौ अत्र लक्षणायां वाच्यस्याविवक्षितत्वेन
प्राधान्येनाविवक्षित वाच्यत्वं उक्तिध्यायाम्
वाच्यार्थस्य विवक्षितत्वेऽपि प्राधान्ये
अङ्गत्व निश्चितया विवक्षितान्यपरत्वम्। राजता ... राजपुरुष स्थाव अङ्गत्व तात्पर्यम्,
84/B देवसारोऽप्यन्त तिरस्कृत वाच्यः। यथा—
~~...~~ बहारस्थले तत् शायणास्य शाबि-
I ... हिलाति दूरंगता ... ... दया
जे वृक्ष्यमुक्ति ... कतीथ्या भुजः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

तेष्वाः किन्तु क्रियारब्ध कनक कामादि
सम्पादितम्। किंवा बाघ्यामरक्षि तुच्छा
दि भूमार्जितः। स्वास्थ्यमेव जानावदेश
परिभ्रमण शीलान् पुत्रानुद्दिश्य शङ्कित
कावायो मातृ ज्ञिमि ज्ञियम्। विवक्षितान्य-
परिवाच्यस्यापि ध्वनिकाव्यस्य भेदद्वय-
माह —

असंलक्ष्यक्रमोऽपि संलक्ष्यक्रमो
भवति यस्मात्। तस्मात् द्विविधं प्रोक्तं
विवक्षितान्यपरवाच्यमपि काव्यम्।
असंलक्ष्यक्रममेव लक्ष्यक्रमत्वयो-
गेन विवक्षितान्यपर वाच्यात्मिकतया
88/B II प्रतिपादनीयत्वात्। अत वाच्ये ध्वनिकाव्य-
काव्यस्य प्रतिपादनात् बुद्ध असंलक्ष्यस्यैव
स्वीकारः। तत्रोपपद्यमानत्वेऽपि अनु-
पयुज्यमानत्वात् असंलक्ष्यक्रमव्य- 8
ङ्ग्यं वाच्यं यत् तस्य संलक्ष्यक्रमव्य-
ङ्ग्यस्योदाहरणं यथा — II

कथयामि वः किमपि पतङ्ग अहं
क्रियतां विमृश्यतां किं मनो यथा।
यदि केचित अमिति निश्चितामति नैपरे
सम्भाव्यते सायणा प्रभो। अत
कचना दिशामुपदेश रूपतया परिणाम
दशरथ कर्तमतां अनभिज्ञ, यः पुनः
अनुपपन्न मानयेव कोऽपि कोऽपि निन्दर
प्रतिपात्र केवा पलायत इव साम्यक
88/B तिरस्कृतः तादृशी वाच्या यस्यां
I लक्षित इति संलक्ष्यक्रमः।
तस्य च भेदानाह — कथं भाव
तदाभासान् भावोदयशान्ति शबलता-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अस्मिन् । सामाजिकानामपि विधौ वदनस्य
लक्ष्य क्रमे अङ्गत्व । अवान्तर भेदानामपि
त्वेऽपि सामाजिकेन रसभाव तदाभास भाव
भावोदय भावशान्ति भावशबलत्व भाव
सन्धिलक्षणरूपेण्याऽपि विधौ भवन्ति सं क्रमः
उत्पन्न शब्दवृत्तिजन्य इत्यस्य यथा
पदार्थ वाक्यार्थ क्रम स्फुटेन स्फुटेन
सं वेद्यः । तथा वाचकं सहृदय काव्य-
नामाक्षि रसस्य इत्यादि संवेदन क्रम
स्फुटं संवेद्यः काव्य पात्र सहृदय
भाव स्थित वाच्य वृत्ति कुशल स्यैव क्रम
सं भवत्यपि । चिरपरिचितानुमान स्मृति
क्रम वद संवेद्यः । अत एव अङ्गत्व
प्रतीतिकार्य वाच्य प्रतीतिर्न केवलं
घट प्रदीपोऽभिन्नि कार्यमपि द्विविधं भवति ।
87/B अङ्गत्व क्रमस्य संलक्ष्य क्रमत्व अपि
II दृष्टान्तं समर्थयते
उत्पलदल शत वेधि क्रमा यथा नैव
लक्षयते सूक्ष्मत्वात् । यदि क मनसा
विभावानुभावव्यभिचारि संयोगात् रसनिष्पत्तिः
विभावानुभाव व्यभिचारि संयोगात् रसनि-
ष्पत्तिः इत्युपदिष्टत्वात् केनापि विभावानुभाव
भाव व्यभिचारिणौ रसस्य च तादात्म्यं
कथं इति न शक्यते वक्तुं । किन्तु जन्य
जनक योः पौर्वापर्ययोः रसान्तरेण भवितव्यम्
उभयत्रापि क्रमोऽत्र स्तव वाच्यार्थ स्था-
नीय रसज्ञानस्य पदार्थ स्थानीय भावादि
जन्य कुर्वकत्वात् एवं विद्यमानोऽपि
तीक्ष्ण प्रतीति प्रतिभावि भाव व्युत्पत्ति रस
अदिति प्रतीति पत्र क्रम सामाजिकेन लक्ष्यते

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दशशतवैश्च सौख्याः क्रम इव न शालो
89/B [मुत्तमकाव्यं ये। यतस्य समन्वय
I मुदाहरिष्यमाणेषु श्लोकेषु स्फुटमनु-
सन्धातव्यम्। यत् पुनरेतेषां व्याख्यान
रेतस्या अस्याः शालेनाव स्थानम्।
~~अपि पुनरेतेषां व्याख्यान [illegible]~~
~~[illegible]~~ तत् रसवत् प्रेय
ओजस्वि समाहितानि यथा तेमालङ्कारा
मध्ये पाति वै गुणीभूतव्यङ्ग्या-
भिधानं मध्यमकाव्ये यान्ति
अङ्गस्य प्राधान्याप्राधान्याश्रयौ ध्वनि
गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमास्थितम्। तेषु
प्रथमे रसे स्वरूपं निरूप्यते।
प्रमदापमदवनाद्ये श्लोकेऽपि मदा-
दिभिर्लोके।
स्थायानुभावे स्थायि कारण कार्य
सहकारिभिः बोधितम्। काव्येषु च
नाट्येषु च कारकादि अमोदेन।
विभावित लौकिक कारण सुकार्य सहकारि
शब्द निर्देशं [दृष्टान्तेन केवलं यम-
कारावस्थायां अङ्गत्व प्राधान्यानुरोधात्
88/B ध्वनिकृता नैयते। उपकारिणी
II हि पूर्व भाविता पश्चात् भाविता
योपकरणस्य कियतमना ~~[illegible]~~
नरवर्णैः शब्दैः नार्थैः।
यीकाश्यते इति। तेषां पूर्वं वाचक
शब्दस्य प्रतीतिमतो वाचकस्य त्वपाये
अपि अनुसन्धेयम्। यत्र उक्तम् उन्नत
लक्षणोत्तरं लक्ष्य उत्तमकाव्ये
रसं लक्ष्यं कर्मभिरङ्गनाते-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

- कृतिक ~~वानुभावात्~~ आर्द्रतानु
भावात् प्रिय और जहित्थ प्रभृत्यलङ्कार
स्वप्नआ मलम माधम् कामयो रम
तरत्व प्रज्वलेत द्वितरजि रागा र्षमाह —
गाथाम मलम स्थ पाथानो यत आम-
कति ततात् कृष्यो ~~[illegible]~~ नाथी निर-
पात बरं अल कारं अनन्त रोमणना-
वं सं ल मा क्रम भैदानो रशादीनो
यत बाप्यात पाथानो ततान् कृत
90/B [इदयं समाविशालि ~~[illegible]~~ वक्र वाङ्-
II पा मिव शाद मालि कृप। सर्व मिवानय-
तिर यत्तिलांक यमक्रिया कारी अनुभाव
यन इव पर ब्रह्म स्वादक नियतमानन्दम
91/B अलङ्कृत्य दर्शित, स्थिति रसिका तात्पर्य
लक्षणा पदविम्। अनाथिमात निर्विकल्पक
कारणो तेनानुमाने हेतुः। स्वादश्य कृषादिर्न
पकार्यमेव य हाला। इत्यभिनव
कुमोमत रस्य लक्षण मुदीरितम्
शङ्कुक। न तु भट्ट लोल्लटादि श्री श-
ङ्कुक भट्ट नायका व्युदितम्। नाथ
ककायु कारेण विभावानुभाव अभि-
चारि संयोगात् रस निष्पत्तिः इति
भाव महिति यं रसं उपादाय आख्या-
तृणां पतुनमाग्मित भेदम्। व्यादर्य
शास्त्रे स्थापितम्। तत ये गाव ~~[illegible]~~
[केषा ~~स्थिति~~ स्थितेः विभावरनुभाव
~~स्थाहि~~ स्थायि लेक तद्भेदैः।
89/B आभिधाविशि स्थापि भावो विभावनादि
II क्रियो योगात् (साधारण्येन समभिस्मितेः
अस्तो रसिक जनानां) ~~[illegible]~~

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्वपरविभक्तमर्थात् साधारण्येन
समावेशयति। अमुतो यत्किंजनानां
रत्यादिर्वासनातया। स्थितिमां स्थायी-
भाव स्थितोऽपि नियतप्रमातृविषयतया।
सामाजोपायबलात् तत्कालमेव मुक्त-
परिमितेन आस्वादात्मना प्रमात्रा प्रत्ये-
दितमात्मविषयरूपेण स्वाकार इव
स्वरसात् इति रसोऽपि गीयते:*
अनुभवैकप्राणतया भावजीविता-
वधिकः। नियमेन अर्थमात्रपाक
रत्नवत् स्फुरन्निव पुरस्तात् [महीं]
91/B इत्यादि नोपनिबन्धः। तदनेन प्रकारेण
I विरोधिनामविरोधिनां च समावेशो न
विरोधि। तथा हि विरोधस्य हनन-
स्थाने बाध्यबाधकभावो वा उभय-
रूपो न तावत्स्ववात्यादि। तस्यैकसम्पत्त्या
विभावात् यदि स्थायिनामपि विरोधः
तदापि न तावत् सहनस्थाने रत्याद्युप-
रमन्ते यतोऽपि क्रमतो आत्मेन विरो-
धिनां विरोधिनां अभिचारिणां च उप- 98 I
निबद्धस्यामहत्त्व भावकस्य संवेदन
सिद्धेः। यदेव स्वसंवेदनसिद्धेः
तथैव कार्ये पारस्परं रेभणानु कार्य-
आवश्यमाम स्वचेतनविरहोः। तेषां
अदृष्टात् प्रधानविरुद्धस्य
यादृच्छायोगात्। आनन्तर्ये विरोधि-
-त्वमप्यनेन प्रकारेणापास्तं भवति। तथा
य मालतीमाधवे श्मशानान्तो बीभत्स
-व विकारोऽपि न। ~~किन्तु~~ किञ्च देशस्तम्भ।
तस्मादेव मङ्गिनी [विरामो भवेत्]।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

९०/B – II

इत्थं रसस्वरूपं निरूप्य रस भेदान् द्वितीये
शृङ्गारहास्य वीराद्भुत भीभत्स भयान-
क रौद्राः । ~~[illegible]~~ करुण श्चेति रसौ अष्ट
विधा नाट्ये ~~विभक्ता~~ विज्ञैः रुपदिष्टम् ।
इत्थं नाट्ये विभज्य रस भेदान् द्वितीय
तेषां स्थायी भावानामपि सामान्य लक्षण
पुरस्सरं उद्दिशति । विच्छिद्यते विरुद्धै रवि-
रुद्धै र्वा यः परं भावैः । तादात्म्य नात्म-
तानपि नयेत लवणाकर वल्लोक्यते ।
स्थायी सजातीय विजातीय भावान्तर
तिरस्कृ~~[illegible]~~तैराविकल्प्य मानो स्थायि
~~[illegible]~~ स्थायी यथा बृहत्कथायां
नरवाहनदत्तस्य मदन मञ्जुतायां
अनुरागस्य तत्तद्वान्तरगामिक नायिकानु
रागै रतिरस्कारि स्थायी । यथा मा-
लती माधवे श्मशानाङ्के भीभत्सेन
मालत्यनुरागस्यातिरस्कारा [विप्र]
स्विन्नितं प्रसाद पुलकैं श्यामा हेपाणौं
क्रिया परस्परम्पृर्जला विलोकन मुरवी
९२/B मत्तुङ्कः पायसीम उल्लावौ
I ऊत्थुत्साहयोः यथा —

यं तत्वार्थ कुतृत्स्य येव भतया रा-
त्रित्य वितानिनम् । वर्तन्त परमात्म बोध
स्फुरिनः सोऽयं विभुः सात्त्विकः ।
कान्ते इति पति पाश्चात्ये प्रिय-
तमासमीर लीला घर ।
शृङ्गारी किमु कामतः हेतमति सङ्गीत
शान्तिमयोः इत्यादि । रतिश्मयोः यथा—

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दुर्दान्तेषु कपालकपालुप कलुषोन्मेषा।
ऋतौ मानवे इ आजानुमिलित इत्यादु
अनुभवा नित्ले यथा शालिनि। स्वाका
धाम विमोचनो मुख्य अमा ल्येष्ठ
हेवा किं [illegible] रसे कालमन्त्वे अव-
91/B रुद्धे हेतुः। अतविरुद्धरसान्तरस्याव
II रुद्धान्ते नोप निबध्यमानो न विरोधि। आश्च
र्यापालादिकृत मालिङ्गना कन्या [illegible] ऐरवं
देवि उपि [illegible] वशामत रामायणमाक्षि
आरति स्मर विजयश्रीः अतः अत्र रस
अवधाने भीम [illegible] शृङ्गार रस
समष्टि वेशो न विरुद्धः। एतकाराभ्यां
रैणे का अत्र विरोधः। परिहर्तव्यः। ननु
यतैक तात्पर्येण इतरेषां विरुद्धानां
अविरुद्धानां चाङ्गाङ्गभावः इत्येतत्तेना-
पादानम्। तत्र भवत्वङ्गानां विरोधः
यत्र अप्रधानत्वेनाङ्गत्व भावस्योप
निबन्धनम्। तत्र कथम् —
देवी रामायण मलिनाः श्रुति अरुवं [illegible]
आरामम् [illegible] ध्वनि पाथांसि पुरुष-
नेषु कोपि अनुभटैः [illegible] [illegible]
[illegible] मौतु कि। विरमेव पुत्रादि अनुभट
94B I इत्यादि कि अन्यते। न
नेतृ द्वयोः रामसम्प्रदानयोः रत्याद्य
नुपकारोपकर्तृत्व रहितयोः एकवाक्य
भावो युज्यते। किं च उपकारो अनुभटानां
अनुभटानां कार्यान्तर करणेन प्रस्तुत
[illegible] अम्बा [illegible] ता वाक्ये
माहदनोपि ते। अतो मे हेतुः अनुभट
एक रक्षितया शौर्यमेव [illegible]

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रकाशार्थे प्रियतमां कस्याश्चित् विरमेव पुरुषा-
ति शापम्। यो तत्रान्ये कुमुल्ला येता-
दानापि प्रियतमा संभोग लीला परस्पर
परशक्येन प्रति पादित नायकस्य शृङ्गारैक
परत्वम्। विरहाविनोपि विषयपरत्वे
शृङ्गार मोवोप दृश्यति। कुर्वन्तिषु सवि-
भावौ च नायकस्य शृङ्गारिणोपि कुछ
निरन्तरीन शिव जन रक्षण मेव
समुचित क्षिति सङ्गम नो पति रिति सा-
प्रति शक्येन ज्ञाति पायते। तस्मादुक्त यथा]
[इह स्त्री सदि सङ्गम क्षिति पति ना
९२/B नारस्य दृश्यते।
II (इत्यादावेव काव्यत्वेन रति जुगुप्सयोः यथा
पानीकल्पेः। तत्र कथम्) इत्यादौ कौशी
लादि दीनौ यथा— स्वः केत
भटोत्तमाङ्गः कालिक पालका मौलि सत
स्तनद्वयं ओक ढिम्बु [illegible] मुदिता
~~[illegible]~~ स्वाङ्गे प्रिये मातन्नः।
कुम्भोलासाङ्कु [illegible] मिल ~~[illegible]~~ लम्बाल
विलसत्सुखानां वहन्नमः कर गीम सालस
वीर्य मोव समरे शायालि नृत्यन्ति च
इत्यादावेव काव्यत्वेन रति जुगुप्सयोः यथा
पानिकल्पेः। तत्र कथं विविच्य उच्यते।
अत एव रावस्थायी शृङ्गार सावज
मानेन इत्यादौ स्थायी भवतो लाठ,
अभिचारि वितर्क लक्षण भाव हेतु
सन्देह कारणतया करण ~~[illegible]~~
संग्राम ~~[illegible]~~ कुर्वीयौ कथा दानामश्लोक
९३/B रवये स्त्र निर्दोषा ~~[illegible]~~ स्थायिनोपि
I किते भावाः। नाट्ये आतिरिक्तेषु

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निर्वेद स्थायि भाव शान्तो नाम नवमो ऽपि-
ऽभिरस्तु आह — नाट्यदर्पणेन पुनः
निर्वेद स्थायिभाव मेतं शान्तं नवममपि
अङ्गीकृत्य मुनिभावद्यापनं रसिकसमूह
य प्रशस्ता रसिका रसतत्त्व निर्णय-
शास्त्र मरम ने अर स्थापित प्राप्त जाना-
यरिस निर्वेद स्थायि भावः शान्तो
नाम नवमोऽपि रसोऽस्तीति कति जानते
अद केचित् आहुः नास्ति खलु शान्तो
रसः। तस्य मुनि नाह भावा जाति
पादनात् । अलक्षणात् च अन्ये वस्तु
वस्तुतस्तस्या भावं वर्णयन्ति । अनादि
काले प्रवाहायात या रागद्वेषयोः काश्चि-
तु अशाम्यत्वात् । अपरे तु वीभत्सा
दावन्त भावं वर्णयन्ति । यथं दशरूप
मताम्रे रेण शान्तं रस [ ] स्थापि
93/B रस्यैव प्राधान्यं अनुमन्यतम । च स्या-
II दस्या आजते हृयार्द्र शान्ति तस्य य
निलत चिरमेव स्थायित्वं अपवहति ।
रौद्र श्रृङ्गारावपि तस्यैव अङ्गी भूतौ
शामा मुपपादयतः। तस्मात् नदोषियं-
नेक प्राधान्यम । यत स्व खलु सामर्थ्य-
नेक प्राधान्ये तत सामर्थ्य भेदे न 94
स्वातन्त्र्य । स्वातन्त्र्यया विषय विषयाय पर- I
तन्त्र ते अदोषः यथा । — स्तवका इ
प्रति जाति शान्तं वैवर्ण्य करणवो द्रुम
प्रस्वेद अतिरोमत वेपथुः भूतो वाचम
काव्यार्थ भावेक्षणाः । केतो इ दकं
निरति विर यी आयणं प्रारम्भः सार
समुचितं कार्य मेवाक्षिताः तदेव मुक्त

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

भक्ताङ्गेण रसा अनुपनिबद्धा सर्वतः विरोधः।
ते च रति हास शोकोत्साह भयो जुगुप्सा
94/B भयं क्रोधः] [अत कश्चिन्निर्वेद स्था-
I यिभाव शान्तो नाम नवमोऽपि रसः।
स्थायिनां प्रतिपादक समनन्तरं
मङ्गल रूपस्य निर्वेद स्याचार्येण प्रतिपा-
दितत्वात् नन्वभिप्रेय। किन्तु तस्य निर्वे-
द स्थायित्वे किमत्रामेषां अभिचारिणां
परिभाषा रसो न भवतीति चोद्य
निराकर्तुमाह —— निर्वेद अतिरिक्ता। अन्ये
अभिचारिणः ये भावाः। तेषां
अस्थायित्वादि रस्यास्यैव भवति
परिमाणः। हेत्वान्तु रस्स निर्वेदस्य
स्थायित्वप्रदर्शयितुं मुख्यत्वेषां
तदनन्तरं आह —— मुख्य मुख्या-
लम्बात निर्वेद स्यैव मध्ये प्रतितस्य।
केवल भामुख्य समीचि वृत्त स्यापि
स्थितं मुख्यत्वम्। निर्वेद अतिरिक्ता-
नां अन्येषां अभिचारिणां स्थायी-
भावानु भावैः पारिभाषा नामपि
स्थायित्वा भावात् अभिचारित्वमेव।
94/B तत् दर्शयितुं] [यत्वेन निरूपितः शममपि
II नच) राव वदन्तो मतान्तरेण शान्त
रसस्य स्थायित्वेन निरूपितं शममपि नैच्छ-
न्ति। यथा तथाहुः सर्वथा नाटये शान्ता-
नैव नलमीति शान्तो भारतीयैः।
निश्चिधीते। तस्य शमस्य आपात्रं पालि-
लख रूपस्याभिनयो योगात्। यत्तु
यत्तु काव्य शान्तानन्दो दो
शान्तस्य स्थायित्व उपवर्णितम्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2
Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तन्मलयवलनु राशेण प्रबन्ध वृत्तेन।
अन्तर्य विश्वासय चक्रवर्तिना आप्ति
रूपफल प्राप्ता विक्रम, न श्रोकानु-
कार्य विभावालम्बन तेन शाश्वित
रागवैराग्यो दौर कालाबल [illegible] तत्-
दशा विरो[illegible]स्यौव तत्र स्था। निलम्ब
तत्रैव शृङ्गारस्य अङ्गेन अन्तै फल-
तेन चक्रवर्तित्वाप्ति स्यादिति रोध्यात्।
परोपकार प्रवृत्तस्य नायकीयकत्वेन
विजिगीषोः फलसम्प्राप्तिः अतो नाट्य
[illegible] स्वभावेव स्थायिनः [अतो वीरः
94/B वस्तुर्य यतवा शमादिना तु निर्वेदः।
II वैवर्ण्य दैन्य चिन्ता [illegible]
निरुत्साहो [illegible] आश्रुन तु
96/B अत तत्वज्ञानादुत्पन्नस्य निर्वेदस्य पारि-
I भावस्थायित्वो रसस्य प्रथते। आपद
दृष्टा विजनित अभिचार्येन भवति। 97
अमङ्गल रूपस्यापि निर्वेदस्य प्रथम
मुपादानं अभिचारित्वादि स्यादिति I
प्राप्ति पादनार्थं आचार्य वैदौ यथा —
शौर्यात् शृङ्गलद्वेश्वरक मही सा-
माज्ये साम्राज्य पौर्योपाचरणे भक्ति
वर्षरभव युवा प्रेमा सम्पदाम्,
[illegible] कालेन [illegible] यत्र मस्माकं
अत्युन्न दैवैभिः काठेन राजितैः [illegible]-
मदराजैः किं वाह्य हेतैः हैषैः
इत्यादि निर्वेदो यथा
95/B [अभिचारिण्य रसेन दुर्वियाति।
निर्वेद ग्लानि मद श्रम धृति [illegible] जडता उत्प-
II उग्र [illegible] दैन्यानि। शङ्का स्वास्थ्य लक्ष

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तात्कालौ शील विवादे नि रुक्षा सुप्रति-
कोर्थे मोहो मति मरणामर्ष गर्व
स्मृता होऽ । ~~अ~~ आ धर्मसादप स्मृ-
त्यौत्सुक्या वेग याचलति तर्का: अवहित्थ
स्मृतिरिति ते भावा अभिचारिण स्त
यदि इति । यातेषां अस्था यित्व निक-
ल्पेन अभिचारिणं द्योतयति । स्थायित्वा-
त्ते ~~ब~~ दुर्मि वदुमजुं ला स्तवा निमज्जन्त: ।
यथा कैयौ उन्मज्जनौ निमज्जन्त स्य
ऊर्मि यदवाप्निना न भवन्ति, तवोकारभि-
न स्थायिनि वदवो अभिचारिण
उद्भवन्ति तिरो भवन्ति च ततस्य
तेषां अभिचारि ~~कमेव~~, ~~सतत~~
दर्शयितुं क्रमेण तानाह
९७/B ग्लानि श्रम ह दुष्प्रनित निष्प्राणता
I ग्लानि: । उत्साह हाहवि मोह च यां ज
क्रिया जनित वैवर्ण्य ग्लायो. उजनित
ग्लानि र्यथा — मुमतानुन ताव कायण
काचि वान समाधि को ~~व~~ । स्थवाना ।
कलुष जल मुदित कमलं कलि वर
लुलितेव कामलिनी द्योत दु ~~...~~
दु तृष्णा जनित ग्लानि: यथा —
सते माहि भवति शासति सायणार्थे
आप्पाश भोग स्पारविनः सकला स्य लोका: ।
तद्रेविणः तदापि द्योत वनान्त रेषु
शा क्रुन्तन्त मन्द मुख निरवाक्षिता:
दु र्योतनु अलमद: —
हलोकिर्व: यानात स्तवल दुष्ट शाति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मन्दः कथितः। [सङ्ग्रामेषु समीक्ष्य
शृङ्गारवर्ज नावति कारणं लब्ध्वा
मन्दते। विन्दते स्वतः स्तः किं प्रतिपं
यन्ति। किं वानेन भुजेन मम विलासः
मौलौ किंवा श्यामिका करवाली
रसवृद्धः शृङ्गारः स्वतत्र पक्षे प्रकाश्य
क्रिया तत्र शान्तो वेणी यथा —
श्रीमन्नारायण मल्लिका शाह बलि द्वौ
शार्ङ्गिणा बोधायः पूर्ण्यं मम मण्डपः। किमिति
[struck] किमिति मे यावन्तु बन्धुः सिन्धुः।
कौपीनेऽपि कुतूहलं। विजि हेतः किं
मे पुरस्तात् मारश्यामलं प्रमादाश्च
चामरमरुत् पीनोरवरत बहो शुकाः
तत्र ज्ञान जनितस्य निर्वेदस्य शान्त-
रसत्वोक्तेः प्रथमा पादा बोधयति चि
पल्लवाय ने पारतन्त्र्येण पश्या देवा या
नम। अत्र श्लोक। [अथ स्मृतिः।
98/B [struck] शान्तिशमादि भव-
! स्मृतौ यु धूति आदरो भोरोकशः
शास्त्र ब्रह्मलीनः यथा —
विद्युन्नामा समुद्रे रत्नरक्षा नामे शान
विमला धरो वोढं सङ्ग्रामे भूपतिः प्रभावति
प्रोढ प्रतापोदयं। निःशेष दोपितारि पक्ष
वन्धुला निखि। स्थिति भीतः प्राकारयं
लोकोजिता: शान भवः तो शास्त्र
सम्पद स्तेव सम्भवः सन्तोष यथा —
नारायण वरेषु पुरेषु। निज आस्तां तु
मरण्य निकेते भजिका किरति ते मधु को-
शम अत्र जडता —

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ॐ प्राति प्रति र्उिता स्थाद्धि वत्ता नि [illegible] दर्शन
श्रुति भि ॥ नि ओ हासे स्थित ज्येष्ठ मध्ये
९७/B धर्मे च स्वअर्णयन । यथा पौरस्त्यैः
II प्रतिफलनाम मिरा पास्रा । भिन्नात [illegible]
हारिद्रो रो स्फुर्ति स्व दृश्यो ।
शुद्ध [illegible] व्यामनय [illegible] स्तव सायणा
यम भौमालिका स्वस्वालिक धाम राती
भवन्ति ऊत प्रमः स्वेदम [illegible] विमर्यति
करः भेदा मार्ग मामना [illegible] मन्द
[illegible] मतः । मार्ग मामन जनित प्रमोयत्न—
पुष्पायमानं पुनः स्वतः कुतूहलानां
श्री सायणाल दव रोप नितम्बिनीनाम् ।
आरामस्ता [illegible] मव दडे तथ स्स्वलन्ति
स्वोदामस्मा सुमनः प्रातिकिमा [illegible]
भारातं] [ऊन हेर्व । स्वेदात्म रा कुंद करः
९८/B प्रस्राद्व रावोह वा कि जो हर्वः ।
I यथा किरता दैहिक भाव [illegible] मूत महा
स्रमा [illegible] इ ओदर्य जिवा यमप नरेन्द्र म-
र्जित यशाः पलाशतः सायणाः । रथ्या
स्थापित रत्न तोरण टेण्टामिलत जल
बुदबुदा जनिव है पुनश्चाह योऽरपि
देहो म स्वोत्त स्फुर्त जौर्यत्या दे सुमति
रतादि करे । यथा कोशस्वास विनीडि
काम मभूश स्व गुरु यातुरा मिलयन्ती
दृश्यया सूता स्वाशी स्वलुत्ये मुख्वो ल्लासिनः
द्रष्टुं सायण [illegible] मान्तर्णा
स्टे हुवति [illegible] दौरि [illegible] दुःस्वा सहे
याता आपि विलमते कर्णमिव स्वोयं स्टहे
नि वीन औन शङ्का शाङ्कानले प्रति भा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्वान्थ्या कोयो स्व दुर्न थान्या भवेत्]
[यथा रविमेल वीक्षण क्षणी भावादि
विक्रिया हेतुः यथा मृतादि प्रतिपत्ति इत्यागमन
98/B स्वयं मेकमल्याकृतिं जायते। प्रेमेदा इव
II प्रतिरूपास्त [illegible], येषा मुशी कृता
लोयणु मन्निभं परदृश्य स्ताङ्के [illegible] क्षणाः
माइ कृयोपि न पारयामि पुरत स्थातुं
विकला इव ~~[illegible]~~ आसी कृयं —
दौर्मुख्यं चौर्य यांवा दृष्टै दौहितुं च णलो
धूं स्यात । तर्जन ताडन मुखौ कृति स्पृहा-
दि शयनक्रम थी स्नायणी मन्निण
रमित कैला क्रिया नियोजन क्रम ।
यादि लोक योमालियां शिथिलयत
स्वरे मुखामुख्या साउम, आली लङ्घेषु
जायते कयामिदं दमताफे मुलकारितं ।
स्वौद कृत्रिम दोल दोल पतन
प्रेक्षाति कृते जनमेः।
98/B 100/B अनास्था — दौर्जन्य मन्युरावेः जनि-
I तापरत्व भवाक्षमाल्या ।
दोलादि स्थल मन्ये मन्युती ल्यो इ.
भृकुटे कर्ति दौर्जन्यजो यथा —
पाथो राशौ जलेन पत्वल जल्ला स्यु
धौत ~~[illegible]~~ येषु अते पुरुषाके
सौपुं पुपमिति समयं नेषां प्रशननोवनो
नस्तोक पवदाति नापि समया प्रदेशं स्रा-
शो जितम मन्युना यथा —
~~[illegible]~~ हतारिर्मा हृदि रुद्गीत
तदीय योधिते प्राड्गी तौ भजाकि स्नायणी

10

I

10

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

99/B

मेदिनीं लक्ष्मीं, [स्वरवर्णं भेव परिहर
99/B विलोक्य नानन् विशेषणादि करि स्वात्म:
II प्रश्न कौशल्या —
रतिकन्दर्पकोमल संराट मिषालका
तार वाक्यां पाणौ कोण धरो श्यरन्ति
पादि: प्राण पामा धायव:, राज्य भेश
कर कौशोन विरमत: [illegible] यत्नाजण
रिते स्माप्राण समालं जानि स्र: सौवद्या
कामा वयम स्वदुर्न याच्या —
सामुक साइंम भूमिपाल सुचिवै
श्री नारायणं सौगिता स्य यै ह नवयं तथापि
न [illegible] मन: कालुष्य मुन्मुग्राति, सोये
दुर्जय मस्मदीय मरविला, [illegible] न
वौधा [illegible] वं कुधा यापि साहिष्यते
कि मवनो दुर्वृत्त वेतां यह:] [तिथ्या मत्ये
100/B च्य, भेरी वटह वटेर वौ ध्रावि तायां
I महत्यां राभे समस्वे यला — राभे ह-
-रेमत्य रतया रोलु मशामता वनान्तरेश्व-
वल्ल:। सन्तज्य विमत भूमा नारायणं धो-
वन्ति कव सम धोरा उपायि नाः।
ध्यान [illegible] मग्भोष्टा ला भात देहे
हेता स्वाद तापकासिन्ता, यता कामो-
द्रेकादि मनविलत्या नारायणा माल निते
इन्द्र क्रन्यातकतल राता श्रृं क्रिया मा-
चरन्त:। वा[illegible] योरातवक रजुषां
वपजिनो वारणानां मत्ता स्कान्तं किमपि
किमपि स्वात्म नैवालि स्वलि :। अत्र
वीला अस्यवादि भवा वीलोन्नेयात
धावो विशमेन। वैवर्ण्य धोमुखता
शरीर सादिक्रियाद कपेजाते। विलिखो

100/B — II

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विनिहतां बिकलास्त ~~श्च~~। इ.रम्य ~~न~~ यान्ति
तव कीर्ति। बिला। क्षि। निन्या। म रविजा ~~श्र~~
यथा —

100/B आविर्भ द्व मनक यमेक दैश्रक
II माहीहत ~~श्र~~ वन सायणमास्त सर्वः।
लोकिंदि बोधि नव, जर्जर निर्ज ~~र~~ काटे।
नन्दुशत्ता। कीर्ति भूत भूत ओक्य रत्नमान्
अत्रा अस्ये रार्भ ~~श्च~~ माादि सायव
मालस्ये जे ~~श्च~~ं जूम्भता यथा का ~~त्र~~ार
प्रान्तरल भ्रमण परिणाम ज्ञात भ इ.
ध्रम इ. र्ष्य र्ष्यानि र्श्वा राख्यारजत्व
देश्वर परस्पन्दि मन्यों सुदन्तः।
सानु नैबो साहु ने रिपु नृप वनिता
~~श्र~~ायणामा त। भि ~~यौ~~ रित्र स्व प्राथि तज्र-
102/B ~~म~~ा शरीर भ इ.। कि मील ~~आदि~~
I करियथा ताउ पर्व शतश ~~ङ~~ प्रयाण
पटहा र्ता सावहा इरतों रा। श्वाम स्व-
रितारणान्न बि. भवों तं ~~धु~~ बये सायणम्।
इत्यु स्व ~~ब~~ वचा। ~~श्री~~ माते ~~ब~~ह राधि
निरा जुबां त ~~कि~~ बां शूता हैं तत छेति सानु 103 I
मनके स्तान बोधयामि ~~क्ष~~ रिपवः
प्रथम इ लिम - सुमन्निहा स्व ~~दे~~वास
मात सोभनक म य म्रा किलवाति
तरुमूल सायणाये स्व पन्था
स्तवदि पुवनिकाया स्वास माहार-
यन्तम। आमि मुदुपति बुधा स्वास
माहार यन्तौ तमक मेवु ~~कि~~ दन्त स्ताव
सा स्वानि मान्तौ अवाव बोधः
परिणामादेकी ~~कि~~ यश्च जू मा। कि। विमर्दे
न स्पृ नाव बोधः] [यथा कृवा साम्भ्रति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

101/B आयणोम अमरं सज्ञं क्रियं स्वीकृतं
II [illegible]श्वाः शति वारणाः कतिह याल क्षाः
क्रिय ज्ञावशाः । इत्यन्तः पुरव [illegible]
भा भिरस्य शोर्दु [illegible] मुक्तावर्म
कियं डि ल [illegible] लोयना विनमितैः
[illegible]
स्वाच्छ स्थिताः अन विवादः प्रारब्धा
स्थि क्षा देश्यात विनाशो विवाद आस्था-
त ह । अन्याप राज्यैवण निरवाणो ल-
वान [illegible] अम्ल वादि मरः यथा
प्रारम्भेषु बहु क्षपि प हर[illegible]त स्वबं
विधे वैशानात भोदे यतहि माकृताः
किमभुना लक्ष्यं कर्तुं विच्यते ।
[illegible] स्वं सत्यं ग्रव पूर्वकृतव स्मृता भद्रं
भवेदि त्यशीन [illegible] श्रीमद्रामायण
ताल शावनेशाता नारवास्व यन्ति त्रियाः
अव नि[illegible] ओल्हस्व [illegible] यव चिन्ता ध्यात-
त मिह चित्त मीलनं निद्रा । मिरो लि-
103/B [illegible] स्वं विद श्वतिनृणां मानवेष्य मे
I [illegible] शास्त्रे । आयक शिक्षा मामित
मामितं [illegible] शार्व रामायणार्य प्रोढिं
शालां प्रकटयति ते शृङ्गमेन्द्रः प्रयोरो
मरणं मङ्गलरूपं प्रसिद्धं इति तस्य
लक्षणं श्लोकम — श्री रामायण
माण्डवर्ये वसुधा स्त्रैक दीक्षापर आपन्नाति
भरत मेव भवता नियन्त्रं स्वीकृतम् ।
रावं यद्यपि मत भीकवव मद्दश
दुनावं प्रमो प्राणोक्व यशात स्पृहा शृङ्खलं
खन्ते आरित्र्या रिवलम् । इत्यादि
शृङ्गारात्यालम्ब नत्वेन मरणस्य

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अवसाय मात्रमुपनिबध्नीयं — अस्मत
कामचारः — तथा चान्द्र ताहि मति
मति गृहीता निरूपमौचित्या ।
104/B लोकोद्धाकर ढिपढितत्ये पाबोध
II यस्वं पमां पार्थः पारा, धुना त्यपार्थ
सुमनः कार्पण्य विक्लितये । बोल्यो वि
प्रति बोधयस्यै बाहितं शीरा इ. मनुष्य पतिं
बोधैकास्पद शरणार्थं भराव धा
शावतारास्ते वा अत्र मोहः —
मोहस्याद्वयि त्वं भय दुःखो द्वेश
चिन्तोपाद्युदितः । भ्रमश्चार्थं नानिपात
ज्ञान भ्रंशादि विक्रिया जनकः यथा
गृत्वा निर्बो करवान गृबातव रामरे
स्वयं घोषणाम् ।
यो शरणार्थं बिमकारितमीता
जानन्ति नैव किञ्चिदपि अत्र मतिः ।
शास्त्रोपदेश जनिता मति आहिता
भ्रान्ति ठारिजतत्वे यथा आन्वीक्षिकया-
माश्रिक विहतौ हर्षे शोक अनुदानो
104/B [यथा राबादृश्य लिके हृत जबाति
I यस्यांदि शैक्षिक्यते तां आक्रोश दुःशोशा
याप्तत मध्यास्त शरोजाशना ।
तस्यां येव निवसन्ति शरणं जनाः
तेषां स्वपादेशतिनौ अपि तु प्रेमबन्धि नैव
योद्धा शौर्ये स्व सम्बन्धि अन्तरा
स्तन्निहस्य शो भो
मनत्र स्ता असत् कामिनी लोक कारः यथा
ताडयन्ती शतेश इत्यादि अत्र आख्यः
दोषां वेन्नी आश्रय सतेषां विरतो न्यूतं
डिङ मौनतु वार्तामात्रे हरिं प्रशंसति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तव यौ देव यस्याजनं तत्त्वं दयिता वाधि-
कयति ते खिक कीव स्थूलत्खलात्।
आयुर्वेद सुधानिधि अमानिकि रथीसा-
यणायौदितं भव ज्यं च भिषग् स्थरैव
मणायत्युकूल कावाकुलाक्ति यारा
103/B कूराकृति कति कृशाताः पायेमृताः।
॥ पतिन संरज्यमे तथापि वा हवो राहर
शयाने कर्ते मूर्त्ते रौ खादि। भिराजि
भृशं सायेण वि भो अथ मर्षः।
अवमान। धि कोमा। क्षिद्रि ताभि। निविष्ट तामर्षः
तर्जन ताडनमुखो होति स्वेदादि
रायुनकः यथा भू स्वायण मान्धी
शा सननिदं श्रमौ रमु यो व्यताम्।
येये स्वामिनि स इम जीति पतो
सोमवानाभि ह्या नृपाः।
तेते कायापं स्व क्रिया महिम।
वाणनिब वाधि सृजे त्वरण्ययो रैकं श्रय-
न्तामिति अथ गर्वः। अभिजन लावण्य
बलै श्वर्यादि सम्भवो मद स्मृतो गर्वः।
सविलासाङ्ग विलोकन पराव मानादि
धर्षणादि करः॥ [श्रमोऽध्वतादि सम्भम
105/B जनितं कालाक्षमिव मौस्तुस्यम्।
निश्वासो दोवास मम हेतास स्वेद-
जरादि स्युनकः यथा प्रकृत्ना सम्भु-
पारम लज्जां प्रयो रात्रो सौध
गवाक्ष मार्गे माहितो आधार यान्ति दृशो।
अप्राप्तीति यं पङ्क्तिनि सोठयरे कांक्षां
पतीये, प्राप्ता यापि न सायणो स्ट ह-
मितो याहीति मामन्वतात्। अथा
वेगः। सम्भ्रम आवेगस्यात् कोमको-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लग्न सशस्त्र अंघ हृः। पवनाप्तौ सुल
सलरश दशाशप्ततो हुः। विकाते
वर्णा विण्ड तराता पश्चो ध्यौ माकुल्यानवः
कम्पितः। आहित हित जस्य श्लोक मुखिह
जस्य भाव सारकम्पकरः तत्र समरुह
हर्षो यथा — जनो माद्यः आनन्द-
स्य कारि कास्या दुष्माद श्याम हलराद्रि
104/B भवः। अत स्मित शाख्या स्वन निति पठि-
II ठान रोदनादिकरः यथा — कुरवक
वरशाखिन कृत हेष्ठा क्रियामेक
मुयल्य याति मौलिं सायणाहे हि जाम्।
कुय भरविनकाउत्या अकूं पालि
व राइत्या श्यापयति नल भेदाः पुवभा-
रः कृतस्ते अपापस्मारः स्राह दुःरव
भावेशो पस्मारः कथ्यते वर्षैः।
भूपाकशायुफेनिल लाला स्वेद्य
भ्रमादि विकृतिकरः यथा अपहृत धिया
पस्मारेणाव विद्धु इव जिवे श्रामिति
विकटं वलरा समत्व सायक
सायण भवति भवत २१श्यन्या विद्धुः
पर मुख फेनिल पाकज विस्मरः जिपें
स्वरथः जिता विलुठन्न जि। अव्यौ
आथों कुयम — अथ तर्कः
106/B सन्दिग्ध विमर्शो यस्त के स्त भो
शिरो कुली अमकृत। यथा
सकृदुर्व लोकनेन शायिवेश्वर सायण
ते कवति दरिद्रता कृतम् वाति नमा
लजति किमिद ममोदय दर्शनि
उदर्शन ममभव प्रातिकल दर्शनि
पण मिनः कानितें सुकते तैः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

अथवा विहितः शीला यैरधु प्राप्त गौरव
विच्य स्वस्य विक्रिया हेतुः । यथा स्तुति
मात्रिवारितेषु कवय स्तुक विप्रवर
श्वाधि सभमाश्रितः पारिणतो विनया-
वनमिते । दृढयति शङ्कं मेङ्क कङ्कण
मङ्कण श्वनिहति विभिन्न कन्या मिव
शायण मुनिवरः अथ स्मृतिः स्मृति
रवलु भूते ये स्मृति शङ्कित शब्दः
हरिः चिन्ता चैः [निर्वो तो जित
105/B मार्जित ध्वनि ध्वनि भूतः प्रोद्घात
II धूत रचण कुहाण गोणा के पाण तोमर
तदै हल्ली समुल्ला सितांः । यता
नायण सौम्य केयुर के ठेठ इत्याकु-
लास्ब ऊंष्णलीयमान शिरि शुहरेषु
मुखरं हृष्वा ठेर्नी वार्षिकान् उत्प्र-
कृष्ठ अथ य पलका —
साराङ्गेषु समत्कार भावेरन्नारश्रुतिः
चपलता स्यात् । स्वच्छन्द चरण भक्तेन
पारतन्त्र्य थिक विक्रिया हेतुः यथा कुडी-
नवामनयनाङ्गु शुचिस्मितास वारा ङ्गना
स्वाधिपति विथस्व विहार इकामं ।
आयौवि कन शापित नायण मत्स-
विवर्त स्वलेषु स्वेदयति सत्ति-
107/B तो मुनेव] [ष समत्ता नि भावादीन
II कर्मणा है — तावि भावो या भावस
पोषयति वशाय भावकवा । अति लोक
वर्णना पटेक विभणेति विशेष हार्ही तो-
मेषः तत्र विभाव आलम्बनते नोटि-
पनत्वेन या द्वेधा भवतीत्याह — आल-
म्बनमुद्दिपन मिति वस्तुविभाव शङ्क

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कृत्वा तस्य विभ्रमं प्रदर्शयति। आलम्ब
नस्थानां रामादि उद्दीपनं तु सीमादि
अभिव्यञ्जनपेक्षित भाव्य स्थितानां
शब्दोपादान देशकालादिक श्रावणां
सामाजिकानां सामाजिक भावक येता[illegible]
विजयते वर्तमानानामालम्बनादि
भाव इति न वस्तु [illegible] तदुक्तं हेमेन्द्रेण।
— शब्दोपाहित रूपांस्तान बुद्धेर्विषय
तां गतान्। प्रत्यक्षानिव कंसादीन
साधनत्वेन मन्यते इति [illegible]
नामव भासे रसम् हेतुः।
यथा सम्यक् शाकुन्तले सामर्थ्य
106/B हेमेन्द्रेण ज्ञाता कन्यव [illegible] यथा— 107
II [illegible] रमते रथ्यो देश [illegible] प्रख्याता II
मनु रामकोमल मुखान प्राणव
हान [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] नृपतिन
[illegible] मोहा [illegible] — [illegible]
यथा यथं विभावादिभिः [illegible]
[illegible]यमानानामपि अभिचारित्व भवेति
दर्शयित्वा लौकिक दृष्टान्त प्रदर्शनेनापि
समर्थयते — अभिचारि तीर्थ [illegible]
तेषां स्वामित्वं बहुषु साधुवृत्तानाम्।
रसां अभिमुख भावा रसेषु यस्तां
विशेषकं भवति सततम् इत्युक्त्वा ख्यापितं
तस्य [illegible] प्रभिचारिणां निरूप्य रस
निरूपणानां विभवते यदुक्तं विभाव
108/B इति यथा सर्व रचय उदाहरिष्यामः
I [illegible] उद्दीपन विभावो यथा —
[illegible] [illegible] निकार वा गृहिमहे स्वार्जं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यन्मे स्तनौ शम्भीरा इव मानसार्थे
वरा नाभश्चर्या भृशा भश्चराः। अक्ष्णो
रीक्षण कौशलं विघटयन्तौ तारुण्य
विपुलता स्वस्यैव हृदये रूपमाये
राः तेजो विकासा इव अथानुभावः
अनुभावो भावानां सूचयन्ता कोऽपि
विक्रिया भेदः। भ्रूविवर्त वीक्षण जृम्भा
भुजवल्लि वेल्लनादयो ह्यात्मि भावा
नन्भावयन्तः सामाजिकानां भोग्ये-
योग्यो रसमाधकारिणो भावाः।
सर्वे च अभिनय कार्यारम्भ नु
भावता] [स इह हिकेतुरुपमहे।
107/B रत्यादयः सामान्य गुणयोगात
II रसा निष्पन्ना इति तत्रालम्बन
विभावो यथा —
सोऽयं नायक इला शेष भुवन
विख्यात मण्डोदय शृङ्गारः किमु
मूर्तिमान् विवशा पत्नि रतिः स्मरो
वा विभुः। अथवा विश्व स्रजा विहस्य
संकल्पानि रहस्याय मत्येम किं तादृक्
वस्तु विशेष सर्ग विषये आकुर्वतां
कौशलम् अथवा आयुष्मन्त मवस्
रान्ध्र रतिं सर्वं गुणै राजितम्।
सत्कुं नायक मेक मेव भुवनस्या
स्य विकेवि भिः शिल्पा य
मेव च कास शील्प कुशलो विश्वं सृजं
संहरन्। सा भि पारे विध्यं स्थलं
स्युरो वेध्या पवी धा विकः रागो च
विभावानां विशिष्ट रूपतया भोग मानां-
नां विशिष्ट रूपतया भोग मानानां।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ज्ञायमानो] [भाविनो लोकस्वभावे रूपरत
109/B त्वात् न पृथक् लक्षणं क्रियत इति अन-
I भावत्वेऽपि पृथक् निर्दिष्टा अथ सात्त्विका
भावाः — स्तम्भ प्रलय स्वेद स्वरभङ्ग
मित्याष्टौ वरोमाञ्चाः। परगत दुःख
हर्षादित भावनायाम् अत्यन्तानुकूला-
न्तःकरणत्वम् यदाह — सत्त्वं नाम
दुःखः प्रभवं तत्सु समाहित मनस्त्वादु-
त्पद्यते। एतदेवास्य सत्त्वम्। य दुःखि-
तेन सुखितेन वा अश्रुरोमाञ्चौ पादयौ।
निर्वर्त्यन्ते इति तेन निर्वृत्ता सात्त्विकाः।
तत् न इय भावाः तदुत्पद्यमानत्वा-
दनुभावतयापि भावाः। भाव संसूच-
नात्मकविकारानुभावाः तत्स्वं हेतुत्व
मेवां स्तम्भादिरूपतया अथ वि-
धाः स्तम्भा विक्रिया रहितम्। प्रलयस्तु
नष्ट संज्ञत्वम्। अन्यत् स्पष्टम्।
यथा स्वेदाम्भः पतिपति रोम
हृदया इत्यादि। अथ भावः] [स्थायि-
ते भावकानुभावकमेतया अथ भण्यन्त
108/B इति अनुभवनमिति वा रहिते कथ
II अपदिश्यन्ते। भावानां स्वरूपचित्रं
लौकिकरस अपेक्षया इहमेतेषां कार-
णत्वमेव। यथा — स्रुजन्ते कुटिलैः
कटाक्ष वलितैः धीरानन वा कोटरः
क्रियन्ते निरवराहा हठेहते आरा
भुवो विभ्रमाः। कीयन्ते स्मित पात्रिकाः
मुखं सुधानश्चेन मुखे भ्रंशो रोदन्तु
आयण मस्मैः किमभिहेतु ह्रेतेर्जि-
रीषु दिशः इत्यादि यथा रसे मुदाहृ-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विश्रामः । इमं अवहारा दनयोः कारण कार्य
स्वरूपयोः सिद्धिः । विभावानुभावयोः
लौकिक रसं प्रति कारण स्तया [illegible]
लान न पृथक् लक्षणं उपयुज्यते इति
तदुक्तम् । विभावानुभावौ लोक संसि-
द्धौ लोकयात्रानुविधायिनः धर्म मेव
110/B रसानां प्रति पादयन् अलङ्कार्यतेन
I अलङ्कारता पक्ष मपि क्षिपति ।
विश्रान्ति धाम तदिदं रसात्मकं उज्ज्व-
मेव च स्वारविलम् । सर्वे विना-
भिधेयं नैव लक्ष्येन तत्परत्वमपि याति
इदं मतं लक्ष्य क्रमत्वेन प्रति पादितान्
शृङ्गारा दीन् क्रमेणाह — अत्र शृङ्गा-
रो यथा — रमणीय देशकाल तदु-
चित कला वेष भोग सेवादिः । प्रकृते
प्रमाद स्वपा नोऽन्योन्य रक्त योः रतिः
मधुरा [illegible] येषि तेस्या प्रकृष्ट कामा-
ज्जानु भवति शृङ्गारः । सर्वे युक्ता
मा । भीता भावाः प्रतान्ति तामिव भक्ति-
ताः । शाकानं पद्म शादनु अ भावा
[सुख दुःख यो भावे भावस्तद्भावनं
तोमतः । तदुक्तम् । अनुकार्य [illegible]
109/B निष्कृतौ प निवद्धमाने सुख दुःखादि
II रूपे भावे स्त ज्ञावस्य चेतसो भावनं
वासना वा भावः । तदुक्तं अहो अने
रसेन रसेन वा सर्व मेत भावितं
व्याप्तं । मिति यत्तु रसान् भावयन्
भाव इति ह तदभिनव [illegible]
कार्याः प्रवर्तमानस्य भाव शब्द प्रवृत्ति
निमित्त कथनम् । तेज स्थायिनो

व्यभिचारिणश्च ते च प्रागेव दर्शिताः।
अन्येपि चित्तवृत्तिविशेषा एतेषामेव
स्वरूपानुप्रवेशान्न पृथक् वाच्याः।
निरामगति — एभिः प्रत्येकं भूतैः
भावैः मिलितैः प्रतीतिमानिताः। स्थायी
रसात्मकतया परिणमति यदा तदैव
काव्यार्थः एभिः विभावादिभिः प्रत्या-
यं स्थायीयैः परस्पर मिलितैः अन्त
स्थायी रत्यादि यदा शृङ्गारादि
रसत्वेन परिणमति तदा काव्यार्थ
स्थानीयो विरत मकरन्द
११/B I उद्दीप्त सामान्य पुष्टे —
कालविभावो यथा —
मा भैष्म [illegible] हे तव विश्वाति-
निशाङ्कः मन्द पीडाव रोष मु दृशौ
चरणा विन्दे। इत्याकल्य कुरुते
कुसुमे स्वोकान् पाणाव स्न समन्य
स्वयमेव पूर्णो कालविभावो यथा-
आकीनाव पथम मुदय स्तजात
युवतीनां तस्मात् अतिरोषे प्रकाम
केशानां विकाशः तस्मात् — रामा
स्फुटे मुदकेभं स्तनमु स्वादेव शोभि
वेणी राम विविध रचना स्थानु बन्ध्याः
प्रबन्ध्याः [मु + मा] निबन्ध्याः पङ्क्तिपा-
११/B कृष्यन्ति। आलस्यं [illegible]
II औत्सुक्यं मरणं जुगुप्सा तस्या यत्त्वेन
विरुद्धमिष्टम्। 111/B II
इति क्रमेण तत्र भवति शौर्ये आभियादि
णां आसौ स्थायिनः आसौ सात्त्विकाः
यत्रकोन पञ्चाशत मुख्या आरूढेन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निर्वाङ्ग शृङ्गारमुपकुर्वन्ति आलस्यमौ-
ग्र्य जुगुप्सा मरण मित्येत आलम्बन
विभावा अत्रैव वीपनिकाद्य मानानि विरु-
ध्यन्ते । प्रकारान्तरेणाविरोधः आकृति
पाक पाति पातित एव । तत्र देश विभा-
वो यथा —
मधुर समधुरै स्तैर्निर्झर शीभः
प्रवाहैः शिशिर परिसराणां शाखिनां
मूल देशे । भ्रमयति किमुचितं हारे साङ्ग
मो ध्यान भागी [पुष्पे सौरभ लोभ
114/B पूर्ण पतिते पुष्प, धार्यैर्वा जिता ।
I विकस्वक-वारि माल फलके आकी-
र्ण योणान लक्ष्य सायण मन्दिणा
प्रियसहितैः भुहेव स लक्ष्य-
ते प्रमोदस्याः इति यथा —
कारवेन समुद्भवः किमभूतात
किं वासुधा धीधिते विमा किम्बु
कैशोदरी जगिणते मायां मह न मवेः ।
दृष्टे निर्वृति कारवाखि दमितः पूर्व
दृष्टे मत्या प्राय सायण भाति मन्द वित-
तिः । प्रीत्येव मेवं स्थिता यूनो विभावस्य
यथा — अविस्मितानन सरोरुह माय
ताक्ष माजानुलम्बा भुजम प्रति मान रूपम्]
[कालोचित विभावो यथा —
भाल मा यपकवृतं स्तक शिन्दुवार
111/B मुक्तावली बकुल शेखर पारिभ द्रोः ।
II सम्भावयन्ति वनितास्तव सोऽङ्ग मेतं
वार्तिके समय मादरणीय वेषा
भोगा विभावा यथा भोगानास्य
शृङ्गार मज्ञ आम ईवत् स्पृष्ट पुरङ्ग

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

नाभि तिलकै रिथा मधु मे दथै
अमृती मृत रदक्षेत मातीकरै औंकीर्ण
योर्लालकै ः। था।म कुण्डल ताण्डवे ॥
शशिमुखै बमतै स्तद्वा श्रीलिते रम्भा
विभ्राम दर्वणोर्नि जरादे स्म भोक लीला
भ्रम यथा स्वेदाम्भः कृत मञ्जना तनुल-
ता प्रोन्मुख पतावरि) [सम्पत्यै युवयोः
113/B समारम्भ विधि भूः यात्कतां शासण
113/B अन्योन्य स्मृतत्वाः यथा —
I अन्योन्यमेव हित कुन्त कृपाण बाणै
सहन्त मानमपि यन्न विभुन्न मानौ।
तस्यैव शासण पते हृदयं विकुलस्व
तस्या स्त बाधाति मतम यतां जल्पेन
मधुराङ्ग येष्टितै यथा — व मत्तेन्दु
बिम्ब मधुर स्मित यक्तिकान्त मञ्जु
सं कोर भि युनोमद विभ्रमाख्यामं।
अन्यो धूते तव किमालि विलोचना
स्यां मानो वि शासण मुरवाम्बुज शृङ्
लीला) [आलाप्य शासण। भवन्त
114/B ममन्द कान्ति मक्ष्णी सर्पति कल् ॥
II मायत यौ मे मालि युवति विभावौ
यथा — पदौ पल्लव कोमलौ प्रणाय
सौक्षाभ महाशोषितौ वक्षोज कितयं च
वल्लभ भुजाया मारहे वर्धितै। हे स्वं
रूपं इदं हृशो श्रृति पयो माधाय
सोद्वात सत्यं शासण मत्के भीत
वपरं योग्या भवेत् प्रेयसी
यूनो विभावो यथा —
बामा साक्ष सखी ममाश्रित तस्वल्लीव
संवर्धिते तं यो वा मुपलक्ष्य कौरवपति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

। ज्योत्स्निमिव उज्जीवत । गौरी
शङ्करयोर्यदैव कमला वैकुण्ठयोः वीयतां
114/B तत्र रस्थ उत्कण्ठाभिलाषः काव्ये सर्वाङ्ग स्य
I दैरे विषये दृष्टे वा श्रुते वा विस्मय आ-
नन्द साक्षी मौपाये । साक्षात् प्रति
कृति माया वा स्वप्नेषु दर्शनं भवति
आलोक्य वृत्ति वयस्यो वा यमि ते वन्दि
स्ततो नवि श्रवण तताभिलाषो यथा —
अभिलषति सायण विभुं बाला
बालत्वमनो भवाक्रान्ता । अपि हरि
दर्शि शचीन्द्र कांक्षति कमला करेषु कैर-
विज सायण सायिव माभिलषन्तोः
कस्या हृदि दूर्ति प्रति मातृशक्तिः । विस्मयो
यथा —
किमयं वसन्त समयः किंवा सोमः
किमङ्ग वा मन्मथः ।
सायणा नाम सचिव स्तत्र अखिलैव केव-
लो मनुजः । तत्र भेदान् उद्दिशति —
नम योग विप्रयोगौ संयोग श्चान्
113/B वा न्यो भेदाः तान् क्रमेणाह —
II तत्र नव योग सदा सङ्गमोत्कण्ठ रक्तयोः
समयोः । कुवादि प्रार तत्र्यादे
वज्रा विप्रकर्ष । विप्रकर्ष जुष्टः योग समा-
योगः तद्भाव स्यमायोगः । सुखद मुग्ध
पारतन्त्र्या म्माल ता सा धवेन । आदि
साठणा आवस्त दत्ता पारतन्त्र्या शङ्कि-
या वक्रराजेन । दैवात् वा गौरि शि-
वयो इव ।
तत्र अभिलाष भित्ता स्मृत्या गुण कथन
। सुदेगः । प्रलपित मुन्मादः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

जर जडता मार जाड्य शकलाव स्यात्।
जायन्ते उत्तरोत्तर सर्वे मति दुर्बिधा
ठाखसमामाता; ।

115/B दिङ्मात्रन्तु दृष्टं का तथा मृते वा
नौ कुर्यमाञ्जि लज्जिता भवति।
अथास्य। निर्वेदः। कि ब्रीडि किञ्चोति। चिन्ता-
जात-ग्लानिः श्रमश्च शोकं ते वृन्द
तामितक तत्ताल राद बरानन्दयम् अन्ये
विपर्ययाः। विस्तं भवतारभ्यां
विश्लेषे। विपर्ययास्तेम।
मान प्रवासस्य भेदा देपणायां स्समा-
नोपि ? मामयां स्पाशि विश्लेषः
पर्ययाः तत्र जो भेदो मानः प्रवासेस्य
मानवो पर्ययोऽपि द्विविधः प्रणयमान
ईर्ष्यामानस्य। तत्र प्रणयमानः स प्रणा
-यमान उभयोः कोपः प्रेम स्वरूप-
याप्रणय भङ्गो मानः सोऽयं प्रणय
विवेनतया चम्पत्यो उभयोरपि भवति।
तत्र नायकस्य यथा —
सम्प्रातेव्यथि सायण प्रवमत सङ्के-
तिते मान्दिरे] आनन्दो यथा —
स्वभावया सारिका मेरु सायं वानु-
114/B भूतः। कारियत प्रमाण कवि जनस्तुत
II सायणाख्यः। आनन्द। डिण्डु लहरि
अविवोधमाना रातं तदा प्रभृति
किञ्चिदहं न जाने सोऽहं सायं यथा —
सन्दर्शनात् सायण काव्य बारस्य
बाला रासं याति ध्याने स्यात् न
आननोति न किञ्चिद् दिवि पृच्छापि
वम्नं बहुशः सखीभिः। आजियार

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अलङ्कार सुधानिधि
— आचार्य सायण

किशे दिदि पृ ध्याधि
रवीं शि: । अ शियार

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मेघ्यैक यनात् चिन्तादि [illegible] नाक्षलक्ष
णं, क्रियते। अस्य दशाव स्थावं [illegible]।
प्रायेवृ प्राणोक्त माया यै: तदनन्तरं
कवीनां मतं कामोक्ष इष्यते यस्मात्।
118/B म. स्त्री नायिका मलिना यं कि माधु
यैः भोमानावेन वानोमत ननमें स्वरवीं
जनीने प तदश्य श्योप्यु मुञ्जीजितम्
ईर्ष्या कृते स्तु मानस्त्रीणां
प्रणायिनि वैराइ.ना अ स्तं। सख्या
मुखात् निश्चिते प्रियान् प्रियया
परोइ.नासङ्ग उ स्वप्नायित गोत
वृत्ताय भोग्या इ.ने स्वानुमिते।
अथवा दृष्टे नादादि व्यामानं
ज्वलनं मुपश्रमयेत् सान्त्वन भेद
दान प्रणत्युपेक्षा रसान्तरे कमशः।
ईर्ष्यामानस्तु पुनः स्त्रीणां रव।
नायिकान्ते रस्यइ.नि प्रणायिनि
भवति। अन्यासङ्गस्तु श्रुतोऽनुमितो
दृष्टो वा स्यात्। तत्र श्रवणं सखि
मुखाच्छ्वा — किं मां न जानासि
[illegible] केशो दरिते विदग्ध येतो ननु
नायणोऽहम्, अस्वीति किमेका
तव सन्ति वाणी कथं मुहि वादिन रव
सर्वे] [तारिमन् स्तामन वेद्य कुर्वाति
ग्रामे रमन्ति नर्मणो। तास्ता स्वाव दृष्टा
118/B प्रदश्य सुमुखि स्वामान मत्वाहितं
II योन्तये दयितोति नायते मत्तो दोषा-
न्यापि प्राज्ञवत् नायिका या प्रथा
अन्या सङ्गम क्रोधितेलनुमित इष्टे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

श्रृते वा प्रिये दूष्टे स्तं स्म विनि मोह स्तु-
वदन युक्तोऽहि वाम भुवाम् ।
स्तोयं स्नायण याव हड्ड मोमना स्व
न्या सुरवाहि वपिलाह्नेवानि रतन
कयक्षु घ ते कोपावकाऽशी माक्षि
उभयोः यथा —
अन्योन्य प्राणापराध निभृत जा-
पार दीनाभिनादै विस्तउभयोः परा उ
मुरवतया येका सेत सनैत
117/B स्थुलाः][तिनापि मान वाप्योन
I विघटते चेत स्नान्तरं कां ध्रेत । भृत्य-
ये स्मात कोपा दुर्बता शरसे वाढि
योरोन जादु रापा स्नान्बेनं
यथा — स्नायणोऽहि मम प्राण
मन्दाः कोशा माहिमः । त्वमेव ताडि दं
स्नाव कोप स्य उडे कुतो माक्षि स्नारवि
स्नावर्जन रुपो भेदा यथा —
मन्दाणामपि स्नायणास्य माहि
तरुणे मम भुमौ सारवित्वन्मन्दाः
प्रभवन्ति सउभयतः देआः प्रस्यादोदंये ।
आली कि यदलीहम अनुराणो प्रेमान्
वामू । स्येते वबमतेऽहि देव वाल्हि
तस्वां वरयेव वाम भुवामृ
प्रशमिते नायिका सेवा तत्स रवी
प्रति पुनरवपराधेव वमहित याभा
[उत्तवनायितु भावो यथा]
116/B दुरेवाद्वे दुहितारमाय भवति साले
II विदहो लाजा स्नायते स्वलितं न
किञ्चि दाप मे दुर्व स्मरतं प्रिये ।
इत्यु स्वबनेवजाऽहि स्नायण विभोः केवण- 117 II

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्य तेऽहमिति [illegible] सा हूलोमतानि
निशम्य तन्महिमवत् प्रत्यक्षमेव प्रतिपन्न।
दोषः पूरसाद्याभि प्राणोपत्य मूर्द्धा।
प्रभाजनी योमम सायणस्य प्राणेश्वरी
तावभिकोपराधः रावे जल्पन्तं कोपं सा-
मादि भिरूपा शमयेत् । सान्त्वनम स्या-
श्याटे भेदनमस्या उपार्जने सख्याः।
आजो भूषणादि दानं प्रजाति स्तुपादयोः
पतनम् अपलेषु तु सामादिवद् वर्जि-
रणामेव शरणस्य भवेत्] [रसान्तरेण
118/13 I कोप भंशः —
सामाभतानि सरवी विलोभन
रिरक्षमाननां भूषणैः पादयो
पतने मुहुः प्रणामितोपेक्षा य
र्वक्रमात् । सर्वं वल्लभं सायणेन
सारिव मत्यं द्राविते का शूलं [illegible]
[illegible] कृत्स्नं तद्गुणो तत्र मार्जि-
त श्वैरो स्ता । अभिमानः परम स्तीणां
तु कोप पेक्षा मुरव्या मध्य प्रेमल्यानां
यु मत्ता निरूपणीया धीरा धीरा भय
स्वरूप णा तत मुरव्या यथा नव
ललित वयो भावा स्तुरते वामा मृदुः
कोपे च मुरव्या
विमृशाति सरवी स्वकालान् [illegible]
कुतूहलानि पुनः विघटयति त [illegible]
[illegible] सौविसा भ्रं भाव मवाकृते।
परिहरति य स्वैरं मंसां विलोकित
मयुश्या अमिमाति नायिका सरिव समावर्जन
117/B रूपं नायकस्य तत् प्रिय सरवस्य भौरा-
II नावादेः [illegible] वयनमिदं आजेन भूषणादि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

दोषां यथा — अमर, विजय, और सुड़-
मेन्द्रेण ददतां कल्प मणा। विश्वम्भरां कातरे
कण्ठ पाके।। किमिव मलिन वासा क्षाम मे-
तत्र लावण्यमनुनयति अरोषां प्रेय-
सी। सिं आयणा: नतिर्यथा प्रत-
क्षमेव प्रति पत्र दोष इत्यादि अव। चिर-
णां यथा — प्राणं शीघ्रमदाजने प्रणाति-
नां प्रेरणात इत्यन्त कर्मं प्रेमान
आयणा राव पेशल श्यामतिः किं तेन
तैं प्रेक्षके। प्रत्याख्यान प्रराड्मुखी-
य मधुमाता मम पदे त येत
सौभाग्यं तव देवि कुत्र रातै इत्यन्वेष-
णीयं भवेत्। [शिवं मध्या प्रगल्भा या
119/B स्वयुदाठ रण। कृष्णम तमो स्व रूपं
आह — उद्यद्यौवन कामा मध्या
मोहवसान स्युचिता। प्रसभा सैन
रचि रामा ध्यो स्वेदयति सारा स्वसा
युः सोत्प्राश वक भणोतै धीरा रा राढ
प्रसढ घनश्या। उद्गाढ यौवनात्मा मद
नोन्माद स्पृशापि रता रमे उग्रनन्दा दे-
यितां केवलिय मानोपि मुह्यति प्रौढा
शोभादवाहि प्रतिखिरायास्ते रतावस्थ-
रातु ताडयति तर्जयन्ति मध्या धीरे
व + तुमय रुपा। सर्वं रुपा स्थोऽथ दृश्यवाम
भुवां प्रकुपितानां क्रमतवक्षि रुपा-
ये: प्रणालितास्त्रा शमयेत कोपम्।
अन्य प्रवासे विप्रयोगा: कार्य वशा-
द्देव शात्वा पाजा भिन्न देशवर्तिते]
118/B II [किमिदमख्या कीर्णि पुण्ये हि
शैशवं सम्प्रदः। सतो वामा यथा —

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यस्मिन् सति आत्मनि विघटते समारम्भ विधुर
के रेखां विन्यस्य स्थापयति मम लोलां कृति
दले तदा किन्तु यावत् विघटयति
हस्तौ स्तन मतो समामिलितयं स्तवक
धारित यदि तत् आश्चर्यम् मुकुः
ग्रन्थि यथा —
यस्मात् कोऽपि प्रति वचन मेवा
प्राणायति सन्न्यस्ते मौरव्या सभायां तदपि
अज्ञात इदम्। यस्मात् येन आत्मनि
वदामि युक्तापि वदतु स कोपायैव
आविश्य यदि कोऽपि नेयनभाः] [मारधा
120/B अञ्जली विलक्षण मितस्तव ललनी सर्वी-
I क्षते मत प्रवासो —
स्मारं स्मार मुदार वाडं मधुर मास्मरं
वदीयं मुखं येदः खेदमुपैति नैवरमते
चन्द्रेऽपि सान्द्र द्युतौ। स त्वाङ्गोर्जित सौम्य
भावस्ति जयो ह्युक्त व्यमन्द स्वयं स्मामुके
जयति स्मरः पारिहरत्य कोयमस्व
भवति। अराश्च दारातयोः प्रवासी
भावादत्यात प्रवासस्य जरात प्रवा-
सो विशेषा तैविय मेव युक्तम्।
सह सोऽपि न स म्रम जातो किम
मनु जाति विह्वलतः। उक्त निर्दोषि
पातादि विस्त्वाद बुद्धि पूर्वक स्या-
देक रूप एव सम्भ्रमजः प्रवासः।
यथोर्वं किंपुरुषवर्षोः — यथा य
कपाल कुण्डला वहतया मालत्याः]
[उक्तः प्रवास उभयोः कार्य विनिश्च-
119/B स भावम् पातायोः। भावी भावं स्वत-
II सौख्यो बुद्धि पूर्वोक्त तत्र यास्यान

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रवासो यथा — काले वल्लभ आयणस्य
विजय प्रस्थान वार्ता श्रुता । वल्लभो
आरिव तस्यै यान समयः
प्रस्तावना । योनमे । प्रस्तावे स्नाति किं
भविष्यति तदेयौतं न विज्ञायते ।
यातायां विजयास्तु यातु स्तुमना स्वा
पावकाशो मम शारवत प्रवासो यथा —
शरवा मङ्गल भङ्गः शाङ्गः तस्त्रियाव
जैत यातासु मे निश्वास [illegible] श्यानिर
शीला नियमिता सङ्कश्च वाष्पोदयः ।
नियन्त्रितं यत् आयण प्रिय आरिव माल-
मस्य हर्म्ये स्थिति) [आरभ्य प्रथम नवमाङ्-
121/B ङ्गिता वानृ हृता विश्रान्त दस्य निमणोनु
नु आयणो रम्भे भरणं प्रति रमणीनो
दाक्षिण्य प्रेम मार्दवानुमुणाः । पादिवर्त-
नो योषा निरतिशाय स्मादु शापि लीला-
याः तास्वपि लीला विलास विभ्रम केलि
किञ्चित विहृति [illegible]कः । मोहायित
कुट्टमित विब्बोक इत्येते दश युवति
योषाः तासां लक्षणमाह — लीला
प्रियानुकरणं मधुराङ्ग विचेष्टितैः स्त्रीणा-
म् । प्रियकृतानां वा स्वयेष चेष्टितानां
शृङ्गारिणां अङ्गनाभिरनुकरणं लीला ।
तात्कालिको विशेषः । कार्यतरस्याङ्ग
क्रियाणां तु विलासः । परस्यां स्थान
विभूषणं विपर्ययो विभ्रमः काले ।]
121/B [प्रभावति शाम्भ शुद्ध स्त्रीणां ह्येयापि
II स्वरूप विशेषाः । यथा वैशं पायनस्य — 121
— यतेक स्मिन प्रभृते त्रैलोक्य नमस्कृ II
कारण राव हि नः । तत्रा प्रभाते पुन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

शृङ्गारो भवति सामान्येन यथेन्दुमति
मरणादजस्य करुण एव कार्यमासी
त् प्रथमं करुणः आकाशसरस्वती
वचनात् ऊर्ध्वं प्रवासः शृङ्गार एव।
अतः संयोगः। मिथुनं
मिथोऽनुकूलं सविलासं यत् सेवते
तमदेहम्। अन्य दर्शन सम्भाषण स्पर्श
शादि के विशेष संयोगः। पुष्पैः
सौरभ पुष्प भार निपतति कोकिल —
वादं वादं प्रभुः भवति सङ्गम राज
एव स्त्रियां पुरं स्वतन्त्र शौर्य निरस्त
वै कि] एवं त्रितयस्यापि शृङ्गारस्य समुचित-
122/B नि कानिचित् प्रति पादयति स्वाधीन
I भर्तृकाद्या स्त्रीणामष्टावस्थास्तमनुयान्ति।
दशरूपेऽष्टौ भावाः ते त्रितय संयोगादिवैव
यथा तेषां लक्षणमाह —
आसन्ना यत्र पति हर्षा स्वाधीन भर्तृका
स्यात्। एषति रमणी हर्षोद्धासक संज्ञा
विश्वासयन्ति स्वयम्। ते हे अपि नियते इह
भवतः संयोगे शृङ्गारे। वृत्त विरह-
उत्कण्ठिता चिरयाति दयिते भवति
इत्यत्रापि नु सापराधतापरस्या
सङ्केतात् कथायित व्यथा। कलहा-
न्तरिता मर्षादिव धूर्त वल्लभे तु सानुशया
नि अप्राप्त उक्त समये विमानिता
विप्रलब्धा स्यात्] [केलि किसलयं
किं यं ते हर्षे कोप भयादेव दन्ति
121/B आकुर्याम। मसृण सुकुमार सर्वा
II ललितं कोमलं तथाङ्ग विन्यासः।
यत्रा प्रकाले मुक्तिं न ब्रूयात्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2
Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विलयैव विहृतं तत् सर्वाभिमान योरात्
अनादर स्वैरिते पि विब्बोकः । तद्भाव
भावनातन्मो हायितं मिष आड्, या
दिपुया । मितं आनन्दा आलोके
शोध्वर सहेतुकम् । कल्पा [illegible]
कृति किंचितिः कान्ति पोषकृत्
सम्भोग सम्भव रताभिरत रतेतर
परिवृत्ताभिः प्रवर्धते सोपि प्रतिकल
धातुष्ठ व्रवणः प्रवीणता प्रकटयन
कलाभेदं । नमयेत् रमणीः रमणो ने
मात्य स्पर्श नर्म यन्द्र इयात् ।]
B [भावैव लीलाख्या दशकाविता । इदानी
मेभावाश्रया प्रतिपाद्यन्ते । आशा विकृति
129/B भावो न विकृतं योषितां सकृद्यति । 12
I अभि [illegible] विकृतिकरस्स राव शृङ्गार- I
वान् भावः सुभनः प्रथमं रस
प्रतीतिकारि स एव हेला स्यात् ।
कारण्य रूप भोगैः रङ्गाना भरणं भवे-
त् शोभा कामा [illegible] परिवोरवा या कान्ति
रुचेवाभिधीयते सर्वैः । माधुर्यं सर्वा-
वस्थं दीप्तिः कान्तैव विस्मृति
कम्पिता निस्साध्व सत्वमुक्तं ऐ
प्रागल्भ्यं प्रथय स्तदौदार्यम् । अनव-
हता चपलतया धीता वृत्तिः रवि-
कत्थनाधैर्यम् भावोदयात् दर्शिताः येषा
लीलादयः मरैवोक्ताः । कौशिक [illegible]
पुनः पर्यायेण प्रकाशयन्ते] प्रोषित
पति कादाचित्के कार्यवशात् दूरदेशस्थे
122/B अभिसरति या सा अभिसारिका-
II सापि सारिका कोविदा । अभिसारयति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्वान्तिके भवन्, या प्राणपिनं तु साव
परा शृङ्गार भेदे नायिका भेदं अवस्था
प्रयाति।
प्रोषित पतिः प्रवासे प्रणयायों न पवा-
स्यां स्त्रका। कलहन्तरिकेर्ष्यया वि
लक्षितकाय अखण्डिता यस्ति आयेष्ट
अपि स्वाधीनपाविनियतः, यता
स्वामवस्था विशेषमाह — अवण
विमोक्षा, चिन्ता, भेद, वैवर्ण्य, बाष्प, निश्वा-
सैः, युक्ता उत्कण्ठा बत्के यौवनस्थ
हर्षित स्थाय्यै कारुण्या विभावे या तु
दृशां विशांति स्थैर्यः तास्तु दशान्तताः
प्रथम ~~[illegible]~~ अनुमत्यर्थं स्वकपान्ते]
124 B [नर्म स्फोटे स्थूल वैभावानां स्थायिकाल
I स्फूः। ते तु स्वोची आद्यै नर्म
मार्मस्थ [illegible] स्थारः यते नयोपि
~~[illegible]~~ तत्स्य [illegible] भावत
स्फोटा। सर्वे कौशिकं काव्युक्ता
तानि चत्वारि सर्वे जाति [illegible] शालिनं
भोज शृङ्गार मेक मेव शृङ्गार प्रकाशे प्राप्त
पादये दिमाह — वेदे यक्षे वयस्य-
~~[illegible]~~ हासि हास्यादिषु हास्य मुद्भावना
स्तामे। रस राव महाराज शृङ्गारं
रसिक भाव शृङ्गारतम् [illegible]
चितं इति हास्यादि नामापि प्रमाणेनापि
तत्वं प्रति पादयति। यमिना मिथुनेन
पुरा रिपुणा स्मरयुव करुणादा ~~चिंतया~~
~~चिंतया~~ चिंतया। हसता हास्यांकार्ति
ना दिशामत्र दिवाकस्य सात्यायिना, अभयार्थि
पु अयं भोजा परिहरता लोकलोचनवेधानि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

[शृङ्गार नायकानां वृत्तिर्या कैशिकीति सा भोमल्लं
124/B ललिता कला विलासैः स्मृत वादित गीत
II नेता सैः चतुरङ्गा कैश्यमुक्ता नर्मण्याद्यस्य
प्रभेदेन । नर्मस्फूर्जा नर्म स्फोटेन
नर्म गर्भेण भेदानां लक्षणमाह —
तत्र ... वैशारद्ये मनोरमो ... खेलनं
नर्म । शृङ्गारेण च भयेन च विहितं
तदपि त्रिधा भवति शृङ्गार्ये ... व्याख्यात
... सम्भोगैः । भयजन्तु
शुद्धाङ्गं ... विविधं ... विहितं
... नर्म सहस्य च
... । नव सङ्गमे ... भयान्तो
नर्मस्फूर्जं ... रम्भः ।]
125/B [... किन्तु ... मान ...
I ... सदा ... सर्वमुपेतं
... शतं ... सर्वं
... स्वच्छ ... स्वच्छ
... परस्परो ... —
... स्वरस्वरा ... स्फुटं
... विचलितं ...
... पङ्मुक्तिः
... तत्र ... रोहरिया
... च ... अथ चया
... रतिकयोः । ...
... स्मित ... विकासि
... स्यात् ।
... सोत्कण्ठिरः
124/B ... हृदय ... नरकपाल ...
II ... भेता ... रत्नैक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निर्दिष्टम्। रसरूपेण नटेन प्रकाशितं यदपि
रसो भुक्ता विमतिः। रसरूपो नटः वर्तते
परमेश्वरः तेन नवरसात्मक स्वरूपेण
प्रतिपादिताः तस्मात् तत्र वैमत्यं अनुपपन्नं
अपि हास्यरसः —
तत्परि पूर्ण हास्य रसो प्रकृतिः प्रथम
रस सुहृत् स्मितः। आत्मस्था विकृत
वेश भाषा दीन परस्थानां क्रिया ~~[illegible]~~:
विद्याभासः परिपूर्ण हास्यो रसो स्य
विधानो भवति। प्रतिस्वं च उत्तम मध्यमा
अधम प्रकृति भेदात् षड् विधः। यथा
च श्रृङ्गारस्य मित्र रसः तथा स्मरथा
यथा — [illegible] कुर्वि दधम कृत नवनव्यं
वेष भाडारभ्मणों] जितं विश्वमितो विनिर्जि-
128/B सामिक योद्धुन्यवान ब्राह्मण स्पर्धा
I मुख्यधियो मुखैव भवता मैतत् वर्णितम्।
तदो विक्रम केतयस्त विस्मया येषां न
जानन्ति ते माश्वरो तिनयस्य र्षमान।
यतते सांप्रितं मात्रा महिम वितरण वीरो
यथा — ब्रीडां स्वीकृत्य श्रृङ्गा यत्
रवडेन ब्राह्मणः। विख्याते विदुषामेव विख्-
याः वीर श्रृङ्गार युद्ध स्वधायुधं सावधि
वितरणे क्षोणि तत्र विप्रशास्त्र मेण। ब्रीज
श्रृङ्गा वेन यथेत श्री ब्राह्मणाय्यैर्यं च।
शौर्यं तत्र सम्भूयां। रुद्रे भुवन प्रख्यात
चारितयो शौदार्यो पुन रेक ~~[illegible]~~ मेक
विशयं वैश्यमा मा[illegible]त्] [उपहाकितं
125/B ब्राह्मणां विश्रिङ्गा भाव याति दुःखितम्
II कैकेह रितयोषां उत्तम मध्यमे
क्रमशः अभिधारिणः स्थास्य —

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सहचारिणो नित्या मूर्च्छागमनागमात्म-
स्वभावाः। अत्र वीरः रणदान ~~धर्मात्~~
दया धर्मात् उत्साह मेलयति त्रिधा वीरः।
नयविनयासव स्थान प्रसाद
स्वभाव विषाद विक्रम तेज * मति गर्व
हर्ष धृतिभिः भावैः सहचारिभिः
समायुक्तः। प्रताप विनयादिभिः
भावितस्थैर्य धैर्य शौर्यादिभिः
अनुभावितो गर्व धृति प्रहर्ष आमर्ष
स्मृति मति प्रभृति भावितो रण दया धर्म
भिन्न उत्साह ~~स्थायि~~ स्थायी पुष्यति
रसिक मनो विस्तारानन्दाय प्रभवति
सोऽयं वीरः। तत्र रणवीरो यथा] ——
1127/B [कुलानां यो यस्या मे लिकवटे रेख जाति-
II कालं, कलैला हाम्रो वे सह हुह बहुमानं
वितनुते अथ बीभत्सः क्षोभण इत्यु
ध्वजकव मज्जं शुक्रो रुवो बीभत्सः।
नासावक्त्र ~~विकोण~~ विकोणन कारि
आवेश शंकं दिमरासि शब्द ~~केश~~ केश-
स्थानां स्थायी क्षोभण समावेशात्। जघेन
स्तना दिषु घृणा वैराग्यात् इत्युद्वेगि-
तः कृमि धृतिस्वल्पक मधु प्रायो
बीभत्स उदारा सा रक्षि शब्द केश स्वस्थादि
विभाव जुगुप्सा परिपोष रूपः क्षोभ-
णो नाम बीभत्सः। यथा स्वरश्र वि
विपक्षानां अस्थिस्र श्रोता निपातोऽसितम्।
तादृक वेद रावर्तन हृतघत माला करोति
शतमुख रक्षा मेष स्मीक्ष स्थायाणा
पतिः स्वाप पत स्वजमे।
सवर्ताव, धिक तावत्वोत्य विरस्मृता

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

जनात् प्रख्याति] [दया वीरो यथा —
126/B दीनानाम् भयार्तानां च शरणं प्रति-
II पालनाय आहूत कोविदुर्मेघ कोतमुदुज
कृपा पूर्वक धूर्णाशयः। तस्मै तार्क्ष्य
निकीर्ण पन्नग परित्राता च । जिहेश्वर
श्येनत्स कापोत जीवित परित्राता
च नाले काशिकिः अ चाकुतः जाति
लोक पदार्थ वशाद्धि समय प्रबोधितः
कथितः। ~~कामाक्षु~~ कामधाक् श्रोत्य
जीवातु दय हेतु वेश हर्ष धृति
यु मतः लोक विभावि हेतु पदार्थ
वर्णना विभावितः शिरः काम्य साध्य
वादाय न भव आवेश हर्षादि का शह
कादि विषय परिपुष्टो युक्तः यथा अम-
दय श्लाघ्यमानो मुनि जन संवं बोधिकरणं
रणं स्वर्गो लोके रिपु नपतनः स्वरक्षा
निहता] [अथ भयानकः —
128/B विकृत स्वन सत्त्वादेः भय परिपोषो
I भयानकः कथितः। सर्वाङ्ग वेपथु
मवैवर्ण्य स्वेद शोष शोणनकः
संमोह दैन्य सम्भ्रम सन्त्रासादि सह-
कारि संयुक्तः। रौद्र शब्द श्रवणात्
रौद्र शब्द सत्त्व दर्शनात् च भय स्थायि
भावो भयानकः। सर्वाङ्ग वेपथु प्रभृ-
तयो विभावाः। दैन्यादयस्तु व्यभिचारिणः
रौद्र शब्द श्रवणाद् यथा — नेते दिक्
वलय विलोक्ये माते वा प्री सायणस्य
प्रभोः प्रारब्धान प्रहताभिः शक्य पटहं पारि
ल वास्त किवाः। आवन्तो रोति मोह र
पातिरवं प्रबोधिता इतः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सा सेनाभिमुखं भामानि मूराया तस्यै -
मनश्चक्रियाः] [रतेषवापि रमणं जघेन
127/B स्तनादिषु हृणा शुद्धा भीमसौ यथा -
II स्वर्गं प्रापयितुं अनुरागेन भवत प्रतिज्ञाय-
जो मार्जितं पतिव्रतापि मुग्धा मनुष्य
पशवो यातारश्च शून्यो यदिम ।
आङ्कितें उरस्थ मुक्ता नहि सरसमाणा
वृथा वेसाजा ध्योतं ... जल्ला इति
दमहितानुर्यो पुरारुषा । तो भी कि
अतल्या हृय ... कति सन्ध्यादि
विभावितो पुरारु ... स्थायि भाव
परिपोष लक्षण उक्तानि भीमसौ
यथा — मङ्गल्येन यशो हरेण अनुरागि
कुर्वतापि स्वे स्वेया माजे रावण
मार्जितं जयसाति जतस्य प्रिक्षा
मुञाम । तं प्रुक्रिय ... सान्द्र
शोभिरेव ... समेदो मये
पङ्क्तिः ... प्रस्तुतिं दोर्भि-
ध्ये मे जृम्भते] [येयम् कृत मौक्ति- 130
129/B तं समनसः ... पुरा
I ते ... सुवर्णेन ... I
... सम्पूर्ण कामाः हेताः ।
मामेका अधुना नया ये इति कोधा-
कुमस्वरीणां ... उक्त नीति
... निपुण शारवा करः ।
यथा वा यो रावणेन ...
रावण क्रियाभि सत्कारिते मख भुजा
12 ... स्वकान्ते । प्राहं किं
तदामिनी पुनः ...
यलातिशयाय पुलोम कन्या

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विरोधि, वैकृत कृतो रौद्रो यथा — आहार्वि
दस्मांके [illegible] हन दुर्वोध्य यमस्ता
वक्षो [illegible] स्नाड.रव प्रिय स्तव मह इकार
माजितम] [रौद्र रस दर्शने जो यथा —
128/B पश्चात् यक्षेण पूर्व संहारपति° पश्चन्
II रणे स्नातणी [illegible] मान्वी, [illegible] मुतराम
भिजवात् पर्याकुलं [illegible] ।
हृष्टवा तत्र य रत्न स्नान मेयेलं
हृदयन्ते भेवाम्यशान मानताण मयेक्षते
गणायवान वाप्यडंली पर्वणि अन्य
रौद्र: — मत्सर, वीरोधि वैकृत
जनित: क्रोध रसो, भवति रौद्र: ।
ईर्ष्या मर्ष मद स्नेहतो वैरो [illegible]
रोये य पल्लव सहयाति शू स्नोल्ल-
स [illegible] विक यान मुहु: जातितो
स मोघोतीन । समुन्नयमुख
रोश भ्रुकुटि स्वेदाधररोष, वशां रवं
मत्सर कृत क्रोध [illegible]
स्तयो रौद्रौ यथा] — [अभिप्राय पनः
130/B जडत्वादि इ [illegible] आघात करणो यत्रो —
I उत्ज पल्लाव: रति पल्लापश्च । उतिव्य-
तिरस्कारिरो कल्पना यथा — यथा स
श्रीमन्मन्त्र रुचिरोऽचिते तव वप, मेरु ड्वार संजीव-
नं द्राणि शाक्ति शयाक्षि मुद्र ड्राते
[illegible] रश्रो नैक्रि मीणि य ठा ।
मेरु ड्वारी मधुरश्च स्रावण इति ख्यात स्त्र
लोके कर्म, तेस्वाभ्यत हे शाके कर्मणि
मनस्तनत पुरारोरिव यथा रश्च, सर्वे
साधुकि साधुवास्य, सदने वश्यी
कृता वा भीत जरारावने निपितने औधे-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रचना स्कन्दनम् । अस्माकं पुनः अत्र
दरध्य विभिन्नकन्दौ दकान्वेषणा तन्मूलं
विवरणेषु मूल त्रिभिर्व रचोयन्ति कान्ता
क्रियाम् । रसानां अन्योन्य विरोध माह —
[इति क्रोधाविष्ट स्मृतिपर्यरातं काव्य
विभु नियमौ जेयमा अन्तः रवडआ-
विविन्न भुविभूवन्ति विमता: इत्येव-
मादि विभावैः प्रस्वेदस्य नयनाश्रु
भाव रमर्ष मंदादिभिः आक्षेपादिभिः
क्रोध परिपोषो रौद्र परशुराम भीमसेन
दुर्योधनादि अवतारेषु महावीर चरिते
वेणी संहारादिषु
करुणः । अनवकरणः — इष्ट जन 13
C 112 विप्रयोगात् दनिष्टतारात् निष्कान्ता यात्रैः ।
शोका जनितः पुष्पकरुणा रसो
भवति रौद्र रामित्रः रुदित स्तम्भ
तलपित निश्वासो द्धवास शून्यतादिकस्य ।
जडतोन्मादा वस्मृति विषाद चिन्ताधि
दैन्य ~~मरणा~~ मरणादयः
इष्टजनस्य विनाशात् अनिष्ट बन्धना-
देश्य प्राप्तेः शोक प्रकर्षः करुणो रसः ।
स च विक्षेप जनकत्वात् रौद्रस्य
मितं तत्स्थान भावो रुदितादिः क्रोध
134/B विषये सर्वो स्वीकरणीयत्वेन प्रथम
मेव समालितम् ~~[illegible]~~ सर्वं रसं शान्तमपि
प्रतिपादयति ——— भावा स्थिरके भाव
विभाव वा शान्तः रस निर्वेदः ।
पुलक नयन स्तिमित तामनु भावो धृति
12 विबोध सहचारी भावा स्थिरत्व
भावन विभावो निर्वेदः पारिपुत्र

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शान्तो नाम रसः अस्य पुलक नयन
स्तिमितादि रनुभावः धृति विभावादि
सहयादि यथा सम्पन्न वर वाजि
वारण शतैं सामाज अन्ते पिडैरिय
सम्पद समदादि अङ्ग नैवेपेति प्रवादः
परम अवैश्वर्य महेश्वरैस्य महती
सम्पत्सेनात यतो रसानां वितनोति
यान्ति मनसो बन्धान्ति तद्देरिणः
निरायमति इति लक्षणं रसानां
शृङ्गार प्रथम शान्त नवमानी]
[सातेषां तु रसानां द्वयोः द्वयोः रेक विषय
130/B सामंजयो । किन्तु यथा सुहृत्वे
II तथा विरोधोऽपि गुण विरोध भूताः
सातेषां शृङ्गारादि करुणान्तानां
मध्ये मनसो विकास सा भवयो
शृङ्गार हास्ययोः विस्तर श भवयो
वीराद्भुतयोः क्षोदाद्भुतयोः
भीभत्स भयानकयोः
विक्षेप जन्ययोः रौद्र करुणयोः रसयोः
यथा सुहृत्वं तथा विरुद्धत्व जनक-
त्वेन । यथा शृङ्गार भिद्धयोः विरोधः
प्रासिद्धः विरोधे प्रासिद्धः तथा
हास्य ~~करुण~~ शोकयोः
उत्साह भययोः क्रोध विस्मय रप वीर-
राद्भुतयोः क्षोभाद्भुतयोः भीभत्स
भयानकयोः उत्साह भययोः
क्रोध विस्मयो रय विरुद्ध लक्षणं
जन्म जनकत्वेन हास्य करुणयोः
वीर भयानकयोः रौद्राद्भुतयोः च
विरोधः सिद्ध एव भवति नाट्ये

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विषया नह्यौ रसान् प्रतिपाद्य] [हे कौकिला
132/B ला दिषु स्वप्न मत्त भावात् न कीर्तितास्तु
I स्थानाभाव विभावैः अभियुक्ता
अभियारिणोपि प्रादुर्भूता भावाः तेषां
प्राज्ञेन आधार विषयत्वं अनङ्गीकृत्य
स्व शक्त्या प्रतिपाद्यत्वं मुख्यत्वं उत्तरत्र
प्रतिपाद्य विषयत पुत्रादि इत्यादि ।
शाकुन्तल किन्तु काव्येष्वपि रह स्यन्ते ।
पितादिरपि न देवता गुरु स्वामि
प्रभृतयः तेन स्वामि विषयस्य
कविनां याद्वादादि अभियुक्तस्य रति
भावस्य भक्ति रूपत्वात् भावत्वमेव
112 पुत्र विषया रति यथा —
तत्र अनुयुक्तं प्रणयशालिनः
गृहीत शास्त्रैः तव पौष्टिकं मायण राम
पश्य रचना प्रावृत्य मुकुन्द हया।
शिक्षा दृश्यापि शृङ्गार कर्म जन्ये यत्र
क्वै सुदेवति स्थान पुत्रान् पल्ल-
यन् सत्वरात स्यन्मोदते सायणः]
[किन्तु रूपादिष मध्य श्रीनाथ निरूप्य
131/B तास्तु विस्तारः रस कथा मुख्य
II अभाव काव्य मवतरति। ——
एवमेव शीरतिर्या शृङ्गारः सानिरापिः
प्रेमम मम। पुत्रादिषु रसा प्रीतिः पित्रा-
दिषु भक्ति रिति च वाह्यैः। भावो
महायात्रादिषु साधुन उत्साह राव
वीर रसः। अनु भाव ~~विभावैश्चैः~~
विभावादैः संयुता अभियारिणः च
किल भावाः एवो रस्यो
मुपजायमान रतिः परिपुष्टा शृङ्गार

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

इति परमैव मेव निरूपितः पुत्रादिषु
पित्रादीनां भक्तिरिति अपदिश्यमाना
रत्यां भावो भवति, मृगया क्रीडादिषु
(सा पुनरुत्साह एव वीर रसः) रति
रुत्साहो भवन् परिपुष्टो वीरो
भवति उभयं च नीति प्रीति भक्त्या
दयो भावा मृगया क्रीडयो रसाः]

134/B [स्वामि विषय यथा — आयुष्मन्
I ननु श्यूरन्वा सुमतिं श्री रामचार्य
धर्मो नामार्थं दम लक्ष्मणं वत
शौर्यं पुनः स्वाप्यतम । आस्तां
वे ति भीति मामुपलभे वाणीं कुर्या-
वर्णिनीं च द्रासे रामिं मुखं च
पादिवादे न्यायसह दर्शनम् एवं
मुनि विषयादि मुख्ये मृगयो त्सा-
ह वीरो यथा] [विलय तां

134/B विपिनानि सलविचितानि धान्य
II कोलाहलैः कोलेये जैव धातुविभिः
मृग युक्ति रथारा हत जागरैः ।
कीर्तं ता च कुशान वस्तत इतो
कोष्ठा च भूः स्वमतो वीरः
उत्साह भवति मृगयया सक्रीडि-
डित वाञ्छति उत्साव दधुत
विषये वीरो यथा — मित्रादि
नामुल्येव मुख्यम् । पितृविषये भक्ति
~~रूपानीति~~ रूपा रतिर्या मातर्मा-
नय (यानवहं) पादपद्म रजसा
मौली, ममाश्लिलसतां, तातं च
त्वमपथया लिक रतां प्रीतिरुख-
~~उत्कण्ठया~~ उत्कण्ठया । उत्साहं कपिल

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सहाणा यत्र सदा साम्ममु घर्यौ नुमा
निलाशाय यतीश्वर गुरुजन मा|श्री-
वहं श्रावण: देवता गुर्वीरभयौ रवि
भक्तिर्यथा श्रीरामनाथस्य महाराज
प्रतिस्तवे — मन्दारस्य तुरु:
परे पितर वामनस्य शैल: परेंऽख्या
शैला: कमला सूदस्य शयन या
परे कृष्णय:। श्रीकर्णस्य गुरु:
परेऽपि गुरवो लोक पूज्य श्रुतं
भक्ता धीनि भावौ रयं देवते महा
र्वैरयमी दैवता:] [भीता: यौ लाकि
134/B I पाठि रात भीर पापा पक्षा भुवो
र्ते जानि शाठमत्सवतो अत वन्दि
हताया: । परवृपे पामयाया श्रायण
विषये शास्रेवन गृहीर रस
आपातत सावा भाव लोक प्रती-
यत इति रसाभास। इद मतें
पर्यम। यत न परस्पराब केलो
कल्लोलित: प्रवर्तते। स्थायी तत्र 13
रस:। यत पुन रेक तरानुरागः तत्र
स्थायिनो नौचित्य प्रवृत्त लोक था-
भास: भाव। अपरेतु रसाभास
न्ति येषु प्रतिययान्ते। तप-
रिषौ दामते यमत्वापि विभावत:
भावा भासो यथा —
कोन तस्य विमतेन हतोयमेन
धी नायुको प्रवमतो यतिनाहं।
मरपीडित कुर्यं पारिश्रय माण
यो रायणेन जनने सकले
विदध्याम्] [निर्वीर स्थाति मुर्वरां

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

138/B विरचयन्नीरसो विना दानकैर्नैवाश्रित
II मनास्तु सङ्गम नृपः संग्राम ली-
लो द्युकः। शास्त्रा शस्त्र मनीषिणः
हैतकयो स्वभाव क्रीडनं ~~केशव~~
प्रशयन इत्यादि युवतीजयवश
भूति यत् भिः कीर्तैः आभियारिणा
मुपाहतयः पारोव रोचिताः।
इत्थं रसभावयोः स्वरूपं प्रदर्श्य
रसाभास भावाभासावाह —
औचित्य वर्जिताये रसाश्च केतदा
भासाः। औचित्यं शास्त्र विरोधेन
जातिप्रायत्वं तेन वर्जिता इत्याशास्त्र
विरोधेन प्रवर्तिता रसाश्च भावाश्च
रसाभास भावाभासाश्च इति
च अपदिश्यन्ते यथा —
सौभाग्य कुलक्रुलित सायण साक्ष
राधा मां लक्षयन्ति यासि मन्मथ
पीड्यमानाम्।। प्रलापितो वयं श्रमः
139/B शमथः किं जयन्तिना। पला मै-
I त्वाञ्जि तर्क स्थानो विशेन प्रवृत्तिः।
सव अन्यकुल्येयं अर्थ भाव शान्त्या
दयः — शान्ति कुदयः च सन्धि
भावानां शबलता इति ये भेदाः।
~~मुख्यत्वेऽपि~~ मुख्यत्वेऽपि रसानां
तेऽपि कदाचित् भजन्ति मुख्यत्वम्
राजानुगत विवाह ~~प्रवृत्ते~~ प्रवृत्ते
भृत्य प्रकारेण। प्रकाशन्ते
या श्यन्त वृत्तौ निमीलन वेशा शान्तिः
उत्साह सव स्वभावोदयः। द्वयोस्त्व
द्वि भावे नोप निबन्धः सन्धिः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

कटूनां पूर्वं पूर्वोपमर्दनोपन्यास
I स्य बालाता। पर्यन्ता हेयी आतेयमि
यमकारा पुरःस्थलेन राजानुरागतविवाद,
वृत्तेवृत्तन्यासेन स्थानां शाखान्वां
कलापि स्वयमपि पाषाणा भवन्ति।
क्रमेण उदाहरणानि] —— [परव-
134/B नितायाः सायण विजयोत्सुमनस्य
II भावभासत्वम् अनौचित्येन प्रवृत्तो
नवत् हास्योरसः। अतः शृङ्गार
स्याभास एव हास्यः, शृङ्गारानु
कृति यति स हास्य इति कथ्यते
इत्युक्तत्वात्, तन्मयी भावकवेलायां
रतेरेव स्थायित्वात् अस्यां शृङ्गाराभा-
सः प्रस्फुटः। भाविनु सामाजि-
कानां हास्य स्फुरतां नतादाविके
रावं अमतापि वीराभासो यत्रा-
पाणौ बाण सरवं यदा कल्पयते
बाणासनं सायणो यत्रापुरु केपा-
णौ कामुकं तदा दृष्टं तस्मौ
नौचलम्। निर्भु भृङ्गः भ्रमज्जनेषु
C यद्विवादे वञ्जि जारा धने वा हा-
रेषु च निराशुणः सोऽहितदायोऽस्ति
समुद्योजनताम् अत उत्साह-
स्य अनौचित्येन प्रवृत्तिः —
अतः सा सायणे रतमप्रा[illegible]य
समर रथातिम.।]
[पादाङ्गे पतनं मुहुः प्रणयितापेक्षा
136/B य पर्वक्रमात्। सर्वं वल्लभ सा-
यणोनु शाखिमर्य भावितं कौशलं तत,
सर्वं गणेतं हे न सर्जितरवैः भरना

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हि मानः भजते अतावेशकारिणं सर्जित
रव च समर्थ स्योदयः शास्त्राणां सम-
ये विताम्नि यमयत्येकत सत्यो यमं
शास्त्रामव सोऽहंरस्य नविता धीढि
पयत्यन्तः । विद्या संस्कृति सन्ति
विभ्रम जुबो ~~स्पर्धा~~ स्पर्धान् बहुजानयो
हि हु सायण माविणोः भवति
~~श्लाघ्य~~ श्लाघ्यं ध्येयो मैलनम अत
मत्यावेशाद्यो हि हु श्लवणा स्पदं
सुहृते किम् सत्यजेयमापितं ध्येय
मालिं प्रियं ~~बआमाय~~ च आनाय
मुदीरितो सास्त्रज्ञे स्मरे ~~सदा~~
तन्मुखम् [ ] [ ] वहे कर्हे विचारनि
धूम कलुषा लोके ~~स्वल्ला~~
स्वल्लानां मुखं कार्पण्योक्ति पदं
135/B परार्थ कविता तुषां पुरो निष्फला
जानेनाहं मतः पर स्फुट सावा-
लोकितः सायणायां दारिद्र्य य न
दर्शितं मम सृष्टं पूर्णां शये: पुष्यते
~~अत~~ अत दान विरासस्य
~~दैन्यास्यस्य~~ दैन्यास्यस्य भावस्य प्रथमः
~~ठन्स्य~~ ठर्वस्य उदयो वा, अथवा
अन्योन्य ~~अवसाद~~ प्रण्यापराध निभृत
आपार दीनात्मनो दैवी सङ्गमयोः
पराङ्मुख तथा लोकानन्त
स्युलोः । मत्वो सायण माविणा न
भणितं श्री भोसलावेत वा...
नर्म सर्वीजनेन, य तदव्यायोऽयं मुकी-
भितं अत कोपस्य शमः ?
ओं ~~मुख~~ स्योदयो वा ये वा वा—

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सुमोन्तानि सन्ति प्रकारेण । निरः सम्मि-
न पूर्वः । तं स्याद् एन मा प्रालन
135/B समय समुद्रेण प्रालमिक ध्वनि
I सदृश वाच्या चाविर्भाति । आलोलन
साम समनन्तर समय काय भाणानु
स्युत ध्वनि सदृश अङ्ग्यानाविर्भाति ।
इत्थं यत्र वाच्ये अ अङ्ग्यो कमो-
लक्ष्यते सं लक्ष्य क्रम ~~अङ्ग्य~~
अङ्ग्यः शब्दार्थोभय शक्त्युत्थ-
~~[illegible]~~ तथा त्रिविधः
शब्दः शक्ति मूलानुरणन रूप अङ्ग्यो-
थ शक्ति मूलानुरणन रूप अङ्ग्य
उभय शक्ति मूलानुरणन रूप अङ्ग्य-
श्चेति प्रतिपाद्यते । तत्र शब्द
शक्ति मूलमाह — मुख्य तयाल
ङ्कारः प्रतीयते यत्र शब्द स्वा सामर्थ्या-
त् ~~[illegible]~~ वस्त्ववस्था ध्वनिरेषा द्विधा
~~स्थिति~~ः स्थितः शब्द शक्त्यैः ।
यत्र ध्वनि कर्णे शब्द शक्ति मूलत्वेन
उपमादि रल ङ्कारः । केवलं वस्तु
मात्रं वा प्राधान्येन प्रतीयते तत्र
कार्यं शब्द शक्ति मूलानुरणन वस्तु
ध्वनिरिति द्विधा भिन्न दयति [कुलाङ्गना
कि अलका अले थ्यो नमे सायणः
136/B के माद्रज मन स्येणापिनी स्वरस-
II ~~[illegible]~~त्या मध्योद्यते अत्र विसरो द्विम्य
मति स्मरणानां शङ्कादेयं धृति
चिन्तानां शबलता विश्रान्ति धाम
भावानां शान्त्युदय वंन्ध्याव स्थितिः
भावतेन प्रारोवोन्ता उदाहृता ये

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इत्थं असंलक्ष्य क्रम अङ्ग्य सरणो मति-
क्रम संलक्ष्यक्रम अङ्ग्य क्रमभवस्थाठता
इत्थं असंलक्ष्य क्रम भेदानां दर्शित-
मार्गः। संलक्ष्य क्रमम् अधुना काश्चित्
यथामति प्रकाशयितुं अति विस्तीर्ण-
तया अशेषतो वक्तुं न शक्यत इति
यथामती त्युक्तम् स्वशास्य निरू-
मणं मारोप देश मात्रं क्रियत इति
यथावत् व्याख्या अङ्ग्याव राठस्य
मातो लक्ष्या यत क्रमानुरणनाभिः।
शब्दार्थो भय शक्त्या त्रिधा
स्वलक्ष्यक्रम अङ्ग्यः ॥
138/B अर्थ शब्दशक्ति मूहि निम्ना वाक्ये
I वा नाधिका दया करोति इति वस्तु
~~अनुते~~ अनुपते अर्थो ये शक्ति मूले
अनुचिता स्वापित स्वत स्तेन्द्रः।
प्रौढोक्ति मात्र तो वा कवेः कवि
निबन्ध वक्तु स्वबोति त्रिविधो हि वस्तु
रूपालङ्कारात्मौति बहुविधो यस्मात्।
~~वस्तु~~ वस्तु अनात्यलङ्कृति मथवेति
द्वादशात्मकम् अर्थः तावत् स्वतः
सम्भौ प्रौढोक्ति मात्र निबद्ध न स्यादिति
त्रिविधः। तत्र स्वतः सम्भविता वक्ता-
स्वत इति लक्षणेन केवलं भणि-
ति मात्रेण निष्पन्नः कं तर्हि बहिरपि
वस्तौचित्येन सम्भाव्यमानः। प्रौढो-
क्तिः तु कवेः काव्ये निबद्ध वक्तुः
वा प्रौढे स्वभाव विस मानोऽपि
स्वकं परिपूर्णः कुम्भ इलनवत्
प्रौढोक्ति तथा परि स्फुरित प्रतिहानेन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

केवलं निर्वैमनायेति विविक्तां व्यर्थीं वस्तु
रूपालङ्कार रूपावोति बद्ध विषः ।) तै 12
[तिष्ठते कमणोदादिरूपाणि प्रतिभाना-
137/B य महनीय, महाप्रभाव इत्यादि । अत्र
II माधव मात्र प्राकरणत्वेनाभिधायानि
यादि तवाद प्राकरणोक्त लक्ष्मी पति
लक्षणं द्वितीयार्थाभिधाने कृतः शक्तित्वा
साक्षाद् उच्चारितस्य शब्दस्य संकेता-
भिधानमेव सामर्थ्यं न द्वितीया-
र्थाभिधाने सयति समाभिमास्य-
हृदय निवर्तनस्य क्रमस्य युतस्य
वाच्यस्य सम्यगभिधायित्व मेव प्रस-
क्तिमिति निष्फलयेव अर्थं श्लेष्य शब्दा-
वेक्षण प्रयासः । कुवेरिति प्रदर्शि-
धीयते । तदमी माधवक्त रमणीयं
माधव इव माधव इत्युपमाया
वाच्येन प्रतीयमानत्वात् । अथवा हृदया
स्वादायिकतया विशेषकत्वात देवानिह
रसायनाय: । सोमा रजस्तस्य जरा हि-
लङ्घेव न दीनदीनां श्लेकरोति
देवान] [माधवदना रोषावलोकना:
139/B भवन्ति । लेमके येव बंद्रपदां मधुरे-
वाक् स्मर मुखः प्रसन्नेव लोकः ये
इति अतिस्क कुल्यां योवीता वस्तु
नैव अनुते । इति कल्पित विमतयोश्यः
समरे तव सायणो सायणायार्य
करभिमतत्वात् । श्री स्टयति कौटभ
रिपुं जहद्दुह सकल भुवन हरितम । 114
आते निदर्शनं या सकलं मपि वितु
सौम्यं सहत्यापि विश्वं परिपालयति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

12 स्वउद्गमाति स्ववस्तु अज्यते। यथा वा—
श्री मत्सायण मद्धिवैय भवतस्त्वां मामि-
मानौ द वा सर्वस्वं त्यजसीति हन्त सर्वस्वं
लोके कथं घोष्यते, सर्वस्वं त्यजति
स्त वाक्यं उमि दं येन ~~[illegible]~~
धुनं कोटेथः सन्ते दीर्घतरं तस्य स्त
दुचिता कीर्तिःस्य न त्यज्यते]ईशा मत्या
138/B II आज्ञमान स्था यौ वस्तु सपाल्इकार
सपां वोति द्वादशा विध साक्षवती त्वे-
र्थ शक्ति मूलो अङ्कुयः क्रमेण उपा-
हरणानि विशां विश्व यूमातिकया
समुचितां सांख्यवर्णा सर्वतो
हानां कर्वमया कथापि ममयो यत्
क्रिजं व्ययः सदा। जात स्थोषम येत
प्रपञ्च सकृतं श्री सायणार्यो विभु-
जौ ये तैव कुशल जडे तिणमयाद्वारर्के
कार्ले कर्तो हेत जनावाल्द्ये
सुकृत मकुर्वतामपि प्राणिनाम सावेव
सुकृत वशात स्वास्थ्ये सुकृत फलं
मारियेत् ~~अपि~~ जायन्ते ति। ततो स्मार्ये
हतामुभि कियं, किं ~~[illegible]~~
लब्धिता सभा सावेव
~~क्ष~~माणीय इति वास्तुना अज्यते। वस्तु-
मतीत्यादि। अत्र ल द्वितरे तारीण-
२ श्रौ लहस्ता न भवन्ते स्तोकमापे,
~~[illegible]~~ प्रयच्छन्तः प्रकारवयसां
दशा]यका वीक्षण मात्र दृश्य विमला
140/B I चयस्यापि, सादीरडः अत्र परिस-
ङ्ख्याल ङ्कारेण यारडे नगरे सामर
साम्राणि हिरण्य ~~अवन~~ द्विपुरे देहन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

समय कं शृङ्गेणैव साधर्म्येण अनुमते
पुनरुपमेयोपमायेवाः सदः साम्भिः
प्रयुक्तः प्रस्तावे सतीति तु प्रमायाद्भि-
खितः। श्री सायणस्य दिविनारदवनीय-
मानं ग्रावा यवस्य रवि जासन सन्नि-
धाने। निष्पन्द परमीलित घिङ्
नैपाल मेखलामुखं प्रणवश्चीन्ति
विमानहयाः अत्र वस्तुना येषां
प्रथ सौदि विशिष्टा श्री वन मोनास्ति
तेषां निरस्य मर्त्येव मादि कुद्धि जनन
चमत्कारं करोतीति वस्तु संक्रम]
[अत्र ओजस्तु त्यल्ल क्रारेण
139/B निन्दायां वाच्य भूतायां तपः कीर्ति आति-
II शियतं सर्वं सर्वं त्यजसीति स्तु
स्तुति रूपे वस्तु प्रयुक्ते प्रस्तावे
सति सायणाय कथा पातल मूलशि-
काः पातं पूर्व संख्यां निलाय कुरुतः
साधर्म्यं प्रियाभिधानम्। यद् रथार-
विक स्वरं नववयः पर्युत्सुका
मोरिनां जिह्वाभिः मुहुः उल्लिहन्ति
जडितः दवैलानैः
जृम्भितः अत्र वस्तुना भ्रान्ति मदल-
ङ्कारथि देन संख्यायाः समुपेक्षेण
नयशस्यादरेण च अतिरेक अलङ्का-
रः। प्रयुक्ते — पीमुत्सङ्गम भूमि-
पाल भवत सङ्कुसंक्राम लीला
विधौ सादा ह्यसिते पुण्य कोटि
शिखरः साक्षी
हिरण्यालङ्कः। यास्व अन्त समुच्यमान

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्वमुख ... ताक्षितानि वक्षास्थले
140/B अर्थस्य विशेषमाल ... रूपके
I विषमान्तरं निखिलात् समाल ...
तुल्ययोगिता च अप्रत राज
कवि निबन्ध वक्त ... मात्र
निरूप ... शरीर ... रूप
... शब्द ... अर्थ ...
भव: । ... तदुभय ... शब्द ...
भय ... माने ... रमन
पुरस्त ... उपलभ्यते । ...
च ... उभयापेक्षा वाक्य इति
... पिलत
... समन्ता ...
... सर्व ... जयति
माधव: उक्त ... शब्दानाम
... व्याकरणोक्त व्याकरणोक्त ... देवं
... पाठ ... पाठात् च
शब्द ... शब्द ... शब्द ...
... राज ... वस्तु ...
140/B — ... फलेषु ...
II ... मुनि ...
सि: किमु ... यह ... विश्वं
जगत ... सितम । पुष्प ...
प्रार्थयते ... न कोपि फल मथ्येवल-
वीर्य कृतौ ... न
... पुन स्तन ... मदरा ...
... कुसुमा-
दपि ... तित
स्मा ...
... प्रकारण

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वच इत्यादि। अत्र वस्तुनः ज्ञान विशेषण-
मिति सामाधीनां समाधिः ज्ञायते।
ब्राह्मणां सामर्थ्य बिल्वानि यानुष अवनक
सत्योऽप्रमम् इत्यादि अत्र क्रिया
संस्कृति सम्मत विभागत्र कृतिः
निदर्शयो मासित इत्यादि ध्वनि
141/B एक एव गण्यते, भर्योऽस्य वाक्ये
I शब्दार्थौ भिन्न शब्दभवः।
परे परेऽपि अपि शब्दहानेऽपि
सम्बन्धित्वेन भूषणेन कामिनि
पदे यत्र न अङ्गत्वेन भारत्यपि
भारति भाषते। तत्र पदवाक्यस्थले
क्रमेणोदाहरणानि — लक्षणा मूल
अङ्ग्य व्याख्या अत्र वाक्य
अङ्गस्य मित वाक्यस्य
माधवायो माधवार्थःसायणः सायणः
परम्। भोगानां वा भोगानां चः
ध्वन्ते भुवनत्रये अत्र द्वितीय माध- 14
वादि पदं तद्गुण मात्र सारित्वे I
परिणाम गुण साकल्यं अवमिति।
अत्यन्तं सम्भावते नाम हेतुत्वं
सम्बन्धः। अत्र माधवादि नाम धर्मि
नामधेयार्थ भाव सम्बन्धि भावात्
पद प्रकाश्यत्वम्। अत्यन्त तिरस्कृत
वाच्यस्य यथा [निति केवल सामर्थ्ये
निरामयाति — तस्मात् अव्यक्ते दश-
141/B ध्वने भेदाः। ननु रसादीनां
II बहु भेद ~~लौकिक~~ म स्याद्वयो —
याहे — अनन्तो हि इत्यादि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

ध्वनिभेदानां इत्येक भेदत्वमुक्तं आनन्त्या-
दिति। तथाहि नव रसाः तत्र शृङ्गा-
रस्य द्वौ भेदौ सम्भोगो विप्रल-
म्भश्च तत्र सम्भोगस्यापि परस्पर
अवलोकन जल्पि रमण परिचुम्ब-
नादि कुसुमावचय जलकेलि
~~सूर्यास्त~~ सूर्यास्तमय चन्द्रोदय
ऋतु षट्क वर्णनादयो बहवो भेदाः।
विप्रलम्भस्यापि [illegible]
द्विधा स्थितस्य अभिलाषादयो भेदाः।
तयोरपि विभावानुभाव व्यभि-
चारानुवैचित्र्यम्।
तथापि नायकयोरुत्तम मध्यम
अधम प्रकृतत्वे तथापि देशकाला-
दयश्च भेद इत्येकस्यैव रस-
स्यानन्त्यम्। का गणना त्वन्येषां
असंलक्ष्य क्रमत्वेन सामान्य]
143/B [दिशं अञ्जते यथा वा -
I पुष्पस्थौ रम्भ पुष्प भाराति वतत
भृङ्गावली सङ्कुचया हुङ्कारैरुद-
घोषि सान्तु मनसो रन्ते ~~जयन्ती~~
जयन्ती वनी। क्रीडाल मत्त सायणा.
प्रणायवत्य पातवारामया सायकल्लव वल्लि
वेल्लित तरवल्ला रोमाल्लसते अत्राव-
घोषीति पदेन तस्य प्रदेशस्य सम्भोग
समुचितत्वे नापरित्याज्यत्वम्।
सोन्त जयन्ती त्वस्य समुचितत्वे व्यञ्जता
भावानां पदे प्रकाशयते वाक्य
प्रकाश्यतादधिकं न वैचित्र्यमिति
न तदुदं क्रीयते रवं वादिदित्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

लज्जायां अनुमानाय मधुमुरविजितः पदं
स्तव मन्त्र दुर्ज्ञेयम्
विशेष विशदालोकं विश्वानन्द विधा-
यिनम् ।] [जरात् वीरस्य जारातिः कृपाणः
142/B सायणः प्रभोः । किमितरैः कोणं
योषा राजन्ति पार्श्वपाणिनः अतः
II कृपाणस्य जारारणं अनुपपन्नमानत्वात्
अत्यन्त तिरस्कृतं स्वार्थं शास्त्रविशा
ठननावधानं लक्ष्यते यो । निश्चयोऽपि
शरणैः धर्मस्यापि अतीत्य कर्म
अनुपस्य यथा दुःखार्थैः दुहितार
मांय भवती रतिं विदग्धात्मजम् ।
सायुतं रक्षितं न किञ्चिदपि
मे पूर्वं स्मरणं प्रियं । यत्तु रक्षण-
वयापि सायण विभोः कृपाणस्य
तत्र बन्धमिणी । शान्तोत्तानि निशा-
म्यतं महिमवित् बध्नाति देवी दु-
कम् ~~अतनमहिम~~ अतनमहिम
विदितमनेन वदनं सायणस्य माया-
धिष्ठान भूत महापुरुष स्वरूपत्वं बोडशा
सहजे रिपुविलोभ कायाल] [अर्थ-
144/B शामितं मूलानुरणन रूप ध्वनिना यथा-
II स्कन्दाव स्कन्दे दुर्दृश्यत । विषम
समालम्बताय प्रमाण प्रेक्षा वृद्धा ।
याख्या फल हति । शिरः कौरवोद्भवा-
दोल कार्यैः । कान्तार प्राप्ते रेष्ठ
तेजाति । विफलतां कामुकत्वं
शिक्षणां रक्षार्थं आर्य मार्गं रणं निपुणं विरा-
सायणामात्येयं अत जिराजित
पदेन कार्मुकस्य सांशयकं मणो-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

144/B

निष्फलत्व रूपं वस्तु वस्तुना आप्नोते
तव ज्ञातत माघे मन्दं थाम्ते
स्वायैव महतरे आयणार्थ नागाः।
यतरा के पर्या विहार रत्नाजा कतिमकरैः
कल्पकृति युद्ध केतिम] [स्वमतः
143/B केवा न सेवन्ते स्वायणार्थ द्विजेश्वरम्
अत द्विजेश्वर शब्देन विषयस्य
II ब्राह्मण श्रेष्ठस्य प्रस्तुतत्वेपि विशेषिणश्च-
-न्द्रस्य श्लेषादि प्रकृताप योगिनः
व्याख्यानेन प्रतीतिः। परिणामालङ्कारो
आ ज्ञात। यद्वा ब्राह्मण श्रेष्ठस्य
चन्द्र उपमारामम्।
देवस्य आश्रित जनवत्सलस्य लोके
दारिद्र्य उपशमनादिषं विख्यातः।
मात्रास्य स्वल्प अयाति। स्वायणार्थः सर्वे
। श्रीं धनं [illegible] स्यान्ते कपालि। अत
कपालि पदेन अवस्थाति भवदालि
तो सर्वेपि समस्ता स्वायदः अत
पुनः धनदं आश्रित्य केवलं कपालि
जात वस्तु अनुभवत]। [हरित समस्त
145/B लोकह्रदः भवदीय यथा बाहुदण्डेन
निरोधि यदि रिपव प्राणदाकृतिनः
I अत कान्ता लिङ्गेन धारणं धारण
रूपत्वात उपकार सदृश प्राणि प्रकारो
पकारा उभेन हरिं दन्त राजा राव सुरवं
विहतयो भवन्ति। मन्दराम्नो प्रथमि-
त विमत विकृतः भवतस्रोताराजाः
पुनः परिपोष सर्वोपकार सदृश
प्रत्युपकारकरणा विरहश वैधुर्येण
सुरव हतयो न भवन्तीति मन्दरपदेन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

पारिसङ्ख्यालङ्कारः प्रतीयते। राबु
स्वतः सम्भविष्यकः।— सङ्ग्रामेन्द्र
तव बाणमङ्कणं पङ्क्तिं विरच्य दान
वारिभिः। नित्य रान्ति भूपाः पदे पदे
साढ्य यत् घनसार सेवकः अत्र वस्तु-
ना सङ्ग्रामेन्द्रस्य कार्यं च पर्वतसमाज
घनसार प्रतिपा] [अत्र वस्तुना प्रतिच्छ
144/B समरवार्ता ससङ्ग्रा वैधुर्येण नाशानां
कारिमकरेव समरकर्म नाम्नतीति पारि-
II ~~सङ्ख~~ ~~अत्र सङ्ख्य~~ सङ्ख्यालङ्कारः
सततं अमोघ मन्त्रशानिति पदेन अज्यते-
युद्धेव स्तु धुरीणा सायणा धुन्धा- 14
शेव मार्गणा सा स्वापमयी शिवः
प्रतिनृपालोकितं देवाद्भुतम्।
पक्ष परस्य तद्धर दृष्टा मरणे
दृष्टा वारिदेषु, मारावन्म सुधा। रिपु भारत
मवं ध्यारत्नयमन्त मन्नः। आतदिशा या-
त्यनुप्राणे तन विरोधालङ्कारेण अत्र
कोविदामध्य विजयेस्य वैभवामिति
वस्तु अपरमिति पदेन अज्यते—
हरिहरस्य भक्ति परमादर सत्वावि भा
दधाति धरां सुखेन विहरन्ति हरि-
हिरदाः]। [श्रीमत् सङ्ग्राम भूमिपाल
146/B महतः कलकीर्ति दुरधो दधे सन्ध्या,
विद्रुम वल्लरी फलधरा हर्षो दुग्धहर्षो-
वलम्। तार मौक्तिक संतयः
शशाधराः शङ्खवः पतङ्गो मणिः
मध्ये तुस्य कृता। इयेति सम्भराबां भारा- 14
यणस्त्व विभा अत्र रूपकेणालङ्कारेण I
फलस्य सम्भयोऽपि नश्वरत्वम् ~~...~~ भाविते-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

रभावितान्य सर्वतो भवायकाऽङ्कितादिवै
कितै। भवतः यं सकल प्राण हृदैका-
ग्रयत्व लक्ष्मीदिक यं वस्तु स भरा-
वानि यत् तत् शब्देनं प्रतीयते —
वेशोम्भुमत् विभावना यति दलत
शोभाभि शोभाकिका भेदादाक्रिम
मुमुह सकलकामोपान पर्वक्रमात्।
आरब्ध कीर्तिं सशौर्य माथिमोमत्-
शाङ्खदीयं विभो स्वैरं क्रीडति
शङ्कमेश्वर थिराम्मुमत ग्रामा सामृतम्
[दल शक्तिकाल तेषां यं सकल-
145/B मोपि अवतारः सुलभतया धनसा रेव
II निर्वर्तत इति वस्तु शाठ ध्यत धन-
सार सौवर्पिति पदेन द्योत्यते —
चिन्ता रत्नादि वर्यो रातिदशा तत्सवत्सा-
दि कालमेरवं अहं अदारा शङ्क्षित
सुरभि शते शवधी आप्त सानौ।

शाश्ये नानुवेलं वितनुति पयसां
शङ्कमन्दस्य कीर्तिं श्लाघन्ते जात
हर्षा हिरोर्विध्यन दध्यति ज्यायदक्षा-
शिनास्त अन्य पुनरीर्ष्या उर्विकाय
तया न हि कान्दादिं त सर्वेऽपि श्ला-
घयन्त इति प्रति पादनात्। प्रामत-
नेय्य स्वमां सां रस्ये जीवित सन्ना दिक
कैशादान शोण्डः भवान अति-
रेक इति अतिरेकालङ्कारः
स्तात शब्देन अज्यते। एतावत
147/B परमेश्वर प्रतिपत्ते नम्र्य चर्य लामहे
I यावत् संस्कृति सायणार्य साथि वे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

सौधा सुरवं प्राप्नुयाम अत्र वस्तुना
सोऽयमर्थे ... प्रतिष्ठादिमा माणिक्य
वर्णनं सुप्रसङ्गीयते प्रतिपादनात् सौधा
सुरवस्य यौवनं शब्देन परिमितत्व
प्रतिपादनेऽपि बीजाङ्कुर न्यायेन तेषां
सर्वेषामपि मूलभूतत्वेन
अनालोचनीयतया ये तेभ्यो अति-
रिक्तत्वं इति अतिरेक अलङ्कारः
148 I प्रणिपातं न शक्नुयाम इत्यादि पद्या-
न्तः सङ्कलयत — माणिक्य स्वरूप
अङ्कितं ममुजामुपादियानि

आयण। नन्द इति बिम्बमिति दण्डयात या भार-
धेय प्रति शिहार्थिभिः अत्र अतिरेका-
नुप्राणोति नोत्तरालङ्कारेण सर्वदा
विजय दण्ड ~~परिमाण~~ अत्र पारिजा-
146/B मोन मत्स्यकाल हृदयमङ्ग कालिन्
II ~~...~~ वद्धः प्राप्त मद भ्यो स्थिरकाल
हृदये ङ्गम सुख परिपालयन्

भवाम्भोनिधिभ्यात इति अतिरेकालङ्कार स्पष्ट-
मेतामिति वदेन प्रतीयते, राजकवि
शोढोमिति मातृ निबन्धः —
147 II कोऽपि लोकमतैक सङ्गनः कैतवं
किमु तत्र अपि कीर्तितं। माके या
मम हि महेश्वरी वचः स्वाय ॐ-
हि सरस्वतीयो भवान् अत्र
वस्तुना शङ्क दवं महान् प्रसाद
इति प्रतिसन्धान भवान्
किमेतत् इत्यादि मोतिति सौव

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

मादि वस्तु कौटिल्य मतानुवर्तिन इति
शब्देन उच्यते — ऐश्वर्य सुमहत्
केवलं बहु विद्या भूमौ प्रतिष्ठा स्थिरा
मात्रा, रूपा यदि नापरं किमपि
श्रूयते न तथार्थ।

[illegible]
[illegible]

148B सम्बन्धोऽपि अर्थशब्दयोः सम्बन्धोऽपि दृश्यते। यथा मृत्यु सोमायुधं शब्दा-
I दादौ तथार्थ —
अतिहारयो [illegible] मृत्यु
सोमायुध शङ्कुलं। कङ्काल बहुलं
घोरं सर्वप्राण भयङ्करं न येहि
जीवितः कश्चित् [illegible] धर्मगुपाराङ्गं
त्रियो वायवे वा [illegible] प्राणानां हरति
नो हरति इति देवाव लौकिनी मृत्यु
सोमायुधं नाभि [illegible] स्वाभिलोके
रूपं वस्तु [illegible] आवर्तन रूपेण
वस्तुनैव सम्बन्धेन उच्यते।

आदित्यो स्थितो मृत्यु स्नेहं कुरुते
साम्प्रतम्। बहु विहङ्ग मुहूर्तायं
जीवेदपि कदाचन हीयते इत्यादिकं
147B वस्तु इहापि हिति पदयो पदयोः
II प्रकाश्यते आशामार्थे [illegible] पर-
स्पर वर्णना सोमपान सुरभी कृताना-
म्। [illegible] सायण [illegible]
स्वर्ग वान साहित वाच्य रामेतम्।

अत्र तुल्ययोगितानुप्राणितं विरोधाल-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

शृङ्गारेण आरामार्थे धनसार सोमेश्वर-
स्य परामृतस्य अत्यन्त रस्य ध्वनि-
यत्र प्रतीतिः ते स्वर्गवासिति पदेन
अतिशयोक्त शृङ्गारः। प्रतीयते कापि निबद्ध
वस्तु चौदोस्य मात्र विषय शरीरः।
शरीरः। वाक्य प्रकाश्य अङ्गिन ...
उदाहरणानि प्रदर्शितानि — शब्दार्थ-
शक्त्युद्भवस्तु पद प्रकाश्यो न
भवति त्येवं पञ्चत्रिंशत् भेदाः
अर्थमूलः (अनुमामा लङ्कारो अङ्गिनः
~~[illegible]~~ अलङ्कारेण वस्तु यथा शाकाद्यि-
149| पद जराः प्रभृत इत्यादि ...
I वाक्याभ्यन्तरे प्रतात ... तावत
इत्युक्ता इत्यादि दिलीप वाक्य
... । प्रकरणं विशिष्ट
अवसाय हेतुः महावाक्ये प्रकाश्यः।

तस्मात् मुख्यकामा एव सर्वावाचीनां
प्रपञ्चेम। एव वाक्य प्रकाश्य-
तया सप्तदश भेदाः पद प्रकाश्यतां
सप्तदश प्रबन्ध प्रकाश्यत्वे द्वादश
भेदाः इति षट् चत्वारिंशत् भेदाः —
असंलक्ष्य क्रम अङ्ग्यस्या काश्चित्
भेदान् पुनरपि प्रस्तौति। तेऽपि
पदांशे रचना ~~वर्ण~~ वर्णेष्वपि आक-
म असङ्गतः असंलक्ष्य क्रमा रसादि
ध्वनिः वाक्ये पद प्रबन्धे
~~[illegible]~~ देश रचना वर्ण
विभक्तिन षट् भेदाः। अतः वाक्य पद

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

प्रकाशते प्रासंगोदाहरणयानि प्रदर्शितानि

149/B

148/B अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्त
II यौवनम्। स्तुत्यावाम्यात् कनं मस्तक
स्त्र जेष्ठमपि शाङ्कितः ओतापि
नन्वौ ममौबोप भोशाय भविष्यतीति
स्तुत्यकुसमं आवर्तन प्ररस्य भोशयो
स्तुत्यं प्रकरणादि प्रायेण रूपं
वस्तुमेव प्रसज्यते। वस्तुनालङ्कारो
यथा — इअ ओधि रत्तामणि अणं
सविधाइजे मिकां आसान्तो। तेन
विणा मुवह मुहेतुं साधि रोये
सपदि भसाम[illegible] न्वे मुजे इति
~~सुरगधि~~ सुरभि वातयनकेमं।
अकि अंधणायाहि अणोपर, प्रंस
ओपाहि अणोणयेव वड्डि भरंरवो।
सोहइ छवड जन्तोजियाहि माणं
सकिजयै। विराठणं इति जा। [illegible] ज्ञाम्य
सवे प्रबन्धु वस्तुना योयो
विमृश्यकारी सज्जितकाशियो यस्य
नैवं सन्नेव मिति]

~~149/B~~ —→
~~148/B~~ — ~~I [illegible], ऊर्ध्व शब्द [illegible]:~~
~~[illegible] पि दृश्यते। यथा [illegible]~~
~~सोमाय~~

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

149/B → रचना सामर्थ्यं तस्य रचना अ-
II / नुकूलं गुण निरूपणं वोदाहरणं
प्रदर्शितं प्रकर्षः प्रकारश्च । गुणः
नाटकादिषु । पदैकदेश स्वर वृत्ति-
द वचन समासैः तथा कारक
शक्तिभिः कृताद्धि समासैः
अनुकूलं गुण निरूपणं क्रियाः
आधिकरणं प्रकृति प्रत्यय समु-
दायस्य प्रकृतेन भावा गुरुत्वेन
भेदकं क्रिया विशेषणं
शब्दस्य तात्पर्येण । अभिधान मनुकरणं
वादिनि ध्वनि समुच्चयादि स्तोष इति
पदावयव प्रयुक्तः तत् किं किन्तु
दाहीयते
दीन दैन्य जन दैव हारि द्विधा ति
समरेषु आचणाम्प्रातः । स्वोरमाधि-
न स्थायी । जो रवरज्ञा धारा
जलैः समाधि विधान उत दिव्यतीति
धातुरूपेण प्रलं स्रोन स्ना विरामय-
स्य आधारणस्य] [आमरायं
शीलि अनायासेन खण्डते विमतवार
150/B स्वरूठ चित्रस्य रवि द्वारे
अभ्रते — प्रसार्यनिः क्षितिभृतः
I प्रति आयणाची यावत् प्रयच्छति
पदानि न नपयुपाणे । तावत् द्विवे
प्रतिशतस्तु इमे हृष्वीर्षे आयुक्त
विशीर्णमखिलं च सामर्थ्यं तस्य

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अत्र पदानि ते पदेन ~~प्रातिपदिकेति~~
प्रातिपदिक रूपेण प्रकृत्यै केनरवड्रा
सायणादेः शारीव सायणस्य नाहिर
भट्टैरेव प्रत्यर्थि भज्जनं त्वदीय
साधकः प्रातिपदिकं जातमिति । उत्साह
शमतेः निरतिशयत्वं अज्यते ।
प्रयुज्यते इति पदन्यासस्य साध्य
मानत्वं माता इति स्वरो बोधः ।
सिद्धत्वं च किं वासुपाय ख्यायते]
[निःशङ्का ... नाति ते खनितं समर्पेति
बहुपा तेषां जीवि ~~[illegible]~~ विति राज्य
180/B मनेन स्वीकृत मिति अज्यते सायणा-
II चाय इत्येकवचनेन प्रत्यर्थिन इति बहु-
वचनामपि तेषां हनने असाध्वेकत्व
शत्रु इति च अज्यते शत्रा इत्यनेन
तेषां समाश्रयः समाश्रयण प्रणामात्-
दिकरण पराङ्मुखत्वात् प्राण निरप-
क्षत्वेन वीरत्वं अज्यते तस्मिन् शते
यौवन चित्त चौरो तस्मात् मेवासि सर्वी-
पे सत्वम् । अनेन मन्त्रे विहरिष्य सोऽपि
स्वदार निष्ठां ननु सायणीयम्
अत्र मन्यते पूर्व निपातेन प्रभासो
अज्यते षड् [illegible] न्ति न प्रकाश्य-
ते । क्रियाकाल उपग्रहः साध्यनं
181/B साध्या पुरुष इति] [तदा किम् तां
प्रकृति रश्मिश्च [illegible] अपर . . .
↓
I इति विवेकः । अत्र मध्य मोत्तम मयो
अत्ययस्य अज्ञकत्वात् पदैक
181/B देशस्य अज्ञकत्वम् । ~~[illegible]~~ इति पदोक्तत्व
यौवतीति प्रयोगेण शौभारव्यादि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शब्दौ अजते, तन्मात्रमेव श्रवणेन
माश्रित पुरुष वाहनाय नवलोकनेन
केवल मात्रावलोकनात् इन्द्र
हृदयत्वं निपातानां वाचकत्वाभावेन 15
द्योतकत्वात् यदैक देश प्रायतम
लक्ष्मी स्रो मन्त्र शौर्याभ्यां महिते युः II
समाहृता। आहृतालासा भोराभ्यां
अद्भुतं सायण प्रभो अत कुर्व
निपातेन शौर्य भोराभ्यां
मन्त्र आराधो रक्षाहि तत्वं अङ्गुलम्।
अपादान सम्प्रदाना भ्यां, मन्त्र शौ-
र्याभ्यां अपि आरा भोराभ्यां शाद रात्रि
(15 4 B) शब्दौ अजते) —— तिल कुण्डलयो
रुभयोः इव परस्पर सेरवद्यो
I सैकत सम्मेलनेऽपि, पृथक् पृथक् प्रती-
यमानयोः उभयोः संयोगेन कृतयोः
परस्परः नीर क्षीर योः
इव पृथग्भावस्यो वापितुं अशक्ययोः
मेलनं सङ्करस्तु, एकतर निर्धा-
रणे प्रमाणाभावात्। सन्देह विषयता
उभय जीवित जीवितेन एक
अजुकानु प्रवेशेन यो ऽपि रूपो भवति 15
एव एक प्रकारस्य संसृष्टता प्रि प्र-
कारेण सङ्करेण चतुर्विध भेदा ध्वनयं II
आनन्द वर्धनादिभिः आचार्यैः।
प्रख्यापिताः। अत्र किञ्चित् उदाह्रि-
यते। मौर्वी कुरुते
स्मरस्य सततं सन्नद्धयन्त्य धनु,
एतत् रश्मी मरुतः सदायुक्त!
शाठानु नेतु हयालि कुमान्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

वीथ्यमौ वारितः प्रकामं ठमाः
कुर्यानि किमेव स्थिते ।

151/B ↓ II
स्वेषां स्वापि प्रदध्यारे, सामान्-
यस्य जायते; । सर्वे यान्ति भि-
अप्रस्तुतं भित्वा तेजस्वि मण्डलम्
अत्र सामान्यार्थस्य जायते इति
प्रवृत्ता आज रहे, था विभाविते है
वैर्निर्णीय । निश्चयेन य नकारे वैदिका
सम्वादेश अज्यते साव मन्येषां अपि
बोधाय निरामयाति —
पार्वत्या ध्वनि भेदाः सदेकपञ्चा-
शत् एव उपदिष्टाः । नीरक्षीर
वद् उभयोः सम्मेलन सङ्करः
शब्दसौ संसृष्टि सङ्करा ख्या
अन्यान्ये मेलने पुनः तेषाम्,
सादृश्य सहस्र यत् प्रभेदाः ते
शक्तपञ्चाशत् संविकल्प दश सहस्र-
-श यत् रचनाधिक पञ्चाशत् ।
आनन्दवर्धनादिभिराचार्यैः अपि
तावन्त भेदाः) नाख्याताः तथैव सायण

154/B ↓ II
विविधः जित्वा सापत्न्यजं
अत्र कुङ्कुमस्य मौर्वी कार्योरा-
योरोपि तत्समुचितत्वेन स्मरस्याति
पदेन मधुकर तत्कत आग्निमुख
भासमानात् अर्थ शक्ति मूलानुरणन
रूपस्य अङ्कुरस्य द्रुमेषु मुग्ध
सामान्या भावात् तद्धि
उन्मोचन समुचितत्वेन आरभ्यमाण
युद्धार्ह काल भूतस्य विरहि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

व्रीडा हेतुत्व रूप स्वयं ध्वनेः स परस्पर
निरपेक्षयोः स्तयोः ऐकाधिकरण्येन हे-
स्थितिः। तथा तत् शब्द परामृष्ट
स्मरपदार्थ अनुमानत्वात् आयुधा-
नां पुष्पत्वस्य तदावास भूतानां
कुसुमानां उत्कृष्टकरण स्यानुपपद्य-
मानत्वेन कुसुमात् पुष्पविकास कारित्व-
स्य लक्षणः संकरः मौर्विति
~~अनयो~~ अनयोः
सन्देह संकरः। अर्थ शक्ति मूल्या-
नु स्वान संकरो ध्वनिरसंलक्षिता-
153/B त्यन्त तिरस्कृत वाच्यादीनां
पूर्वोक्तानां ध्वनीनां विप्रलम्भ
शृङ्गार रूपस्य रसध्वनेश्च वा-
च्यत्वेन संकरः। अत्र वस्तुना रत्या-
~~...~~ परपर्याय धर्मरूपस्य
वस्तुनो धर्मानुमानत्वात् समर
सपत्नीत्यय साधारण साधा-
धारणात् इति साधारणो नाधा धारा-
त इति साधरणा आराति यदेतस्य
कुराचारस्य स्मरस्याप लोपने सर्व-
मपि न साध्यते। तस्मादद्य मि- 154
दानीं किं कुर्यामिति वीरपत्नीत्वे
समरविजये वीररसाङ्ग भूता
मर्षोवा। विरह समय व्रीडा-
मनः साधापुर इति साधारणो
नाधारात् इति स्वीत्वं सामान्य मु-
चितं विप्रलम्भ शृङ्गारे देत्यं
सन्देह संकरः। सर्व अनयोः शाब्दयोः
अर्थयो

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अपि ध्वनिभिः संसृष्टि सङ्करयोः
स्वरूपं उक्त्वेयं इत्थं ध्वनिकथा भक्ति
क्रम गुणीभूतः अङ्गीत्यस्य
मध्यम काव्य कथामवशाहते —
अङ्गीयम रूढ यस्मिन् न तस्यो
सामर्थ्य वाच्यार्थि च अङ्गीम । सन्धि
रस्य प्राधान्य तुल्य प्राधान्य मस्फुट
य तथा कचवाकि द्वा मस्तुन्दर
मष्ट विधत्तु मध्यम काव्यमे ।
मृत काव्यि निस्तन काव्यथा वेद
रूढ यो अङ्गीयम रूढ भवति
गुणी भूत अङ्गीय त्वमेव आरूढे
यथा — भूयः सायणः पुतवर्य
विजय प्रस्थान भेरी ध्वनिः किन्तु
राव गिरि कुञ्जरन्ध्र ~~मारवे~~
मारवेल सत्ये समिन्धे तराम् ।
जीवन्तो न भवामयेव हि वयं
तत् बाहु मरवो यमाः केवलमेव
तत्प्रातिव मधुना कर्ते कर्म
तोजीतो अत जीवन्त इति स्व वचनेन
बाधित मुख्यार्थ जनत्वं बोधक
154/B वक्तायां परिणामितम् । साकार्यः
सम्भवाः सामान्यः कोटिः या
अत विधेय इति अङ्गीयम् ।
अत वाच्य मानिरथमलंकारत्वात्
अस्फुट स्फुटम् । वक्तत्व
तद्गतः । काव्य अङ्गीयस्य गुणी
भूत अङ्गीत्वम् । पतत् अर्था-
न्तरम् । सङ्क्रमितवाच्य स्योदाहरे
अत्यन्त तिरस्कृत वाच्य अङ्गीयं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

यथा — सायणार्य यदा सोऽज रचना ।२
मौलि मुकुना। राजानस्त्व मत
मनसा राज्ये भूमौ: यथाशक्ति
महत्स्फुरं मुकुर हार: रचाइ:
लप्तौ मातानकं साहित्य कृत सेवन
पत् भङ्गा। इत्थं विरायन्
वचनं मम सायणार्य वर्तीय जी पत
हर्षित करोह इत्त्व जामाम्
अपे यहि: केरेण विरचित:
महालेपन मिति अङ्कनं स्वेजा संख्या
तन्त्र रूपस्य वाक्यस्य
सिद्धिं करोति। साहित्य शास्त्रे
अङ्कस्य वाक्यस्य य पोषान्य
यत् साहित्यं भवति यथा—
पतन्तिना पाकुइवारण वाजि
सौन्य साह समाइ राति मा
बहुमान मार्गम्। स्वारोदव
सातारिष वाहुरवस्य दशा अङ्के
स्व सौम्य मव सीय य सायणार्य
अत वारज वाजि किं तं
सरसीय मरविन्दे आलोयिक
कर्तमय कमकेति अङ्कयम्। किं
तं ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ इतस्वारो- ~~[illegible]~~
दव सातारिष वाहुस्व आचार
स्याव सरमदनां स्व सौम्य
मवलीय बहुमानेन परसौम्य
पश्यतिति सौम्याव लोकन रूपं
वाच्यं वा श्यानमिति सन्देह:
तुल्य शाखान्तौ अङ्कस्य वा-
च्यस्य य यत साम्यं शाखानम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

।२३।B यथा । निश्चित भङ्गि रचनाभि रचु-
नारायणवीणा कुलाव हरण राज्य
विशेष कामे प्र लर्षि पदार्ल हृथा-
ममुकिक्षि तस्मिन् कानि वनलानि
स्नायवो भूतवद् वैचित्र्य, यमकार
काऽपि तास्या माधि शोषात [illegible] भङ्गि
पद भङ्गि रचनादि वैचित्र्ये रूपकार्यस्य
वाच्यस्य विमतत्व है हृदय [illegible]
राव प्रमाणं अपि देर अनुभवि
चमत्कृति सामर्थ्यात् अस्फुट पर्यो-
स्तव दुःनिवेश वदन मुखित रूपमपि
अङ्गं न यमकाराये ति भावः।
यदाह यत्र प्रतीयमानो वै ध्वनि-
ध्वनेन भासते —
वाच्यस्याङ्गतया वापि नास्यासौ
गोचरो ध्वनेः। सर्वेष्वपि प्रभेदेषु
स्फुटत्वेनाव भासनम् यत्
अङ्गं स्याद् एतस्य तत्पूर्वो ध्वनि
लक्षण मिति। यथा पश्याक्षि
अयमन्दवान् पर्याप्रिये प्रिये
हृदि प्रभवतो ना धन्ल उभावपि
श्रायण अत लक्षि लोकितः
तावदेश्य यमदेन नामं मणायणी-
यति। तत कटाक्षा विषय एतस्तु
दारिद्रेण मृतप्रायतया नामं पश्य-
तीति अङ्गये ममिष्टम। शब्द
शक्तेरेव काकु स्वरादि ध्वये सामर्थ्या-
क्षिप्त [illegible] उद्घाटयति विशेषार्थे
[illegible] प्रतिपादित हेतुः
न काकु मात्रम्। विकयान्तरे स्वेच्छा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अत्र काकुमात्रेण तादृशार्थे प्रतीते
अभावात् अजानां निरभर्थं सामर्-
र्थ्ये लक्ष्या अङ्गीकृतौ काकु सहाय
शब्द आपाररार्थे इति गुणी
भूत राव । यथाह — अलङ्कार
सूति: काव्यार्थे [illegible] चैषा
परिदृश्यते । सा अङ्गस्य गुणी-
भावे प्रकारमिव माश्रितेति ।
ये वा — रात्रैः समाजयति
156/B अत्र गुणीभूत सांख्य विश्वम्भरा
भरज निर्वृत भोगि लोके । सन्तात
नेति जरातीव सायणार्य शील-
भरेण विनये [illegible] हन्त
अत्र काकुः तथा वाचक शब्दस्या-
नु प्रविष्टया विन मे वेति समुच्चा-
-रूपार्थ काकुत्वं अङ्गीय मुख्या लते
ननु स्वतन्त्रया अपुन शब्दो 157
यतो गुणी भावो विशेषो न
वाच्यति क्रमेण सामर्थ्याभावात्
विन मे वेति वाच्य लक्षण निषेध
अभाव ख्यानाति क्रमा सामर्थ्य
रूपेण स्थितेति पदवा मात्रेण
काकु विधान गुणीभावं ये लक्ष्म
राते काकत्वा क्षितस्य
वाच्य कियुङ्गबान् प्रवेशः किञ्चित
वैलक्षण्यं यो आख्यात
अनुस्वरम् । इसे पञ्च मात्रे
कार्ये कल्पनीयम् । तत्र रक्त
निबन्ध स्थानीय अङ्गम् । भुज
प्राय एव वाच्य मिति । वाच्यादपि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अङ्गनस्य चमत्कारातिशय प्राविण्येन
भावितमम्। अत्र तु प्रस्तुत अङ्गना
दिवि वाच्यस्य चारुत्वमिति वाच्यात्
अङ्गनस्य असौन्दर्यम्। यत्र तद-
गुणे च नाधुणीभूत अङ्गय कामम्।
यथाह — चकारौन्या। गुणीभूत
अङ्गयः कायस्य हृदयते। यत्र
अङ्गन्यान्वये वाच्या चारुत्वं स्यात्
प्रकार्शे घटिता यथा वूर्णाङ्कुते *
तण्डुलैः हिमवय स्तैथा लिखैः
मौक्तिकैः। वाताण्डुज्वल धुअसारा
घटिता श्रमं: प्रवालोत्तलाः
आस्वर आरबुल्वीशाखि
रोद्य शाखाड लितला काव्याः वयन्यो-
दनम्। सातैर्वेश्म सुसङ्गमेन्द्र
विदुषां क्रीडापराक्षारिकाः।
27/3 अत्र सङ्गमेन्द्रो विदुष्य
सारभूतं अर्मरं च वस्तु
तयपद्ध नीति कारणात् अङ्गनात्।
कविना प्रातिपातितस्य कायस्य विद-
ग्धारिकोदन वयन रूपस्य वाच्यस्य
राव सहृदय चर्वणी तथा चम-
त्कारावहत्वात् दअङ्गनस्य असौ-
न्दर्यं न वाच्यवर्तिनः व्याख्याया-
यिस्य सन्निरथम्। तुल्यं विसदृश-
विलक्षणम्। यद्यप्यत्र वर्य पर्यन्ते
रसादि ध्वनि रस्ति तथापि मध्य-
मम्। निविष्टे सौस्वा तद्गुण रसो-
न्मुरिव भवति वाच्यमेव वस्तुं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

भवतीति वर्णमआकुलम्। ध्वनिवत् गुणी
भूत अङ्गयस्यापि संसृष्टि
संकरो योज्याविरयाह — पूर्ववद्—
तावेदितआ। यथा योगम्। पूर्वव
ध्वनिवत्। तत्र भेदाः गुणीभूत
अङ्गलस्य भेदाः। यथा योगमिति
युज्यते। वस्तुमात्रेण यदालङ्—
कृत यस्तदाप्यु वक्ष्य शाता तास्वां
कार्यं वृत्तिः तदाश्रयेत् इति ध्वनि वृथा
वस्तु मात्रेण यदालङ्कारायुज्यते। म
तत्र गुणीभूत मङ्ग्योते ध्वन्य शाता
ध्वनि कास्यानो प्रवेशः। यतो ~~अङ्ग~~
अज्य कक्षायां सपर्यण काव्यवृत्ति
लङ्कृता त्याश्रयेत् इति कारिका—
र्थः। तत्र इमत्रं भवति। अलङ्कारा—
न्तरस्यापि प्रतीतौ यत भासते।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो
ध्वनेः मतः। अलङ्कारान्तरं अङ्ग्य
भवेत् ध्वन्यं शाता भवेत्। यास्तत्वो—
त्कर्षतो अङ्ग्य प्राधान्यं यदि लक्ष्यते
इति अङ्ग्यत्वे स्वलङ्काराणां प्राधान्य
विवक्षायामेव ध्वनात्वं बातः। इतर
थागुणीभूत अङ्ग्य त्रिविधि ध्वनि तत्
हाति युक्त्या वस्तु मात्र
संकीर्ण लक्षणयोः संसृष्टि

1596/B संकरौ पृथक्मुपयम्य स ~~सम~~ त्ययोरन्य—
मात्र — संसृष्टि संकराभ्यां सानं
काराः संख्य भेदैः।
ध्वनि भेदस्य समेता बहुतर भेदा भवन्ति

अङ्गिना सम्बन्धः अलङ्कारैरिति।
तुल्य योगलक्षणा सम्बन्धि विशेष
शब्द शब्दस्य सम्बन्ध योगात्।
तेरिव अलङ्कारे सम्बन्धमाते सम्बन्ध
इति युक्ता अलङ्कार युक्तेः इति
रीतिरिति लक्ष्यते। तद्युक्त ध्वनिकृत
गुणीभूत अङ्गैः अलङ्कारैः सह
प्रभेदैः सङ्करसा सृष्टिभ्यां
पुनरप्यु द्योतते। द्विधेति। तस्मात्
गुणीभूत अङ्गभेदाः एक एक
रूपतया संसृष्टि रूपेण सङ्करेणापि
व्यवस्थितानाम् सम्मुखलक्ष्यमाने
स्वप्रभेदैः प्रभेदैः उपमादिभिः
अलङ्कारैः सर्वात्मकैः ध्वनि
भेदैः चतुर्णाम् संयुता बहुधाः
अभेदा सङ्ख्या तु प्रथमस्या
भेदे ध्वनि कृतापि सङ्कीर्णी
भूतस्य स्वयम् आख्याते वृत्तौ। स्व-
प्रभेद संसृष्टो गुणीभूत अङ्ग
सङ्कीर्णो भूत गुणीभूत अङ्गो
संसृष्टो वाच्यालङ्कार
सङ्कीर्णो वाच्यालङ्कार संसृष्ट इत्यादि
सर्वेषां कल्प इति। लोक सञ्चारक्रमे-
ण गुणनं कृते — ध्वनेरित्थं गुणी
भूत अङ्गलक्ष्ये च समाश्रयात्।
न कार्ये विरामोऽस्ति यदि स्यात्
प्रतिभा गुणः इति यत्नोक्तम्।
लोपात् स्वामि का विकल्प प्रकाण-

लीलायाम्, नये ॐकाण घडषि औष्ठि-
ण अतें दे छिति ~~[illegible]~~ सरवि विमणु-
रन्ना। जीविं भमापि याणं अन्ना
वाऊं कविवाणी जयिति। 16
~~[illegible]~~ रात दशेष भेदोदाहरणं। विरि छुं-
नापि दुष्प्रपञ्चम्।

159/B
अयं विदग्धो रूपलालनीयो
ध्वनिः गुणी भावति रोहितोऽपि।
पदाति साधारण वेषधर्म
क्रीडाविनोदेव सार्वभौमः
श्रीमत्पूर्व दक्षिण पश्चिमोत्तर
समुद्राधिपति बुक्क राज
के गमाराध्ये माधवार्य निजात्मनः
सायणाय नार्येरस्य कैतावल इ.र
गुणानिधौ गुणीभूत अ इत्य
प्रतिपादनं नाम द्वितीय उन्मेषः।

श्रीः
— × —

तृतीय उन्मेष प्रारम्भः
श्री गुरुभ्यो नमः   श्रीरस्तु

क्रम प्राप्तं तृतीयं काव्यं लक्षयति। अभि-
न प्रसङ्गे। गोपाल स्वामिनः
पद्यानि कानि चित् लिख्यन्ते। अथ
शब्दैक विषयानलङ्कारान् प्रेय सहे।
यावतः तावदुः आचार्यैः
संक्षेपेण विरन्तनाः। तत्रापि यम-
कादीनां अस्पृष्ट रस सम्प्रदाम्
कादाङ्गः गड्डु भूतादि ३ डिड.मा-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

-न्तो मुपवर्ण्यते कोनाम रसिको लोके
लावण्यामृत वर्षिणौ कपोल कल-
केतकी त्वौः कुरुते, शरणकुण्डलम्।

160.B

व वलिन शब्दालङ्कार वक्रान्यो-
मन्यो विभेदः। यद्यपि रुद्रट वा-
मनके शब्दैक भारिनः ते ये
वक्रो यानु प्रासौ यमकं श्लेषश्चित्र-
चि। चित्रं पुनरम वक्रो ध्याभासः
पुनरुक्त वदिति सर्वत्र वङ्गु
अलङ्कारेषु कुन्तकेन काव्यं
वक्रोक्ति शब्दस्य जीवितत्वो मते-
स्तालङ्कार विशेष क्रिया विवक्षि
साधारण श्यावनाव कामेव के यमं
स्वतयति — अज्ञातय मगयोमत
केना अन्येन यो अर्थ वरस्या, कान्वा
त्र्येषण तथा वक्रोक्ति द्विधा द्विधा
कथितम् काकुरक्ता श्लेषो
व यते। द्विधा वक्रोक्तिः काक
वक्रोक्तिः श्लेष वक्रोक्तिः ये
काकु वक्रोक्तिः यथा — अद्भुम
राजे वियोगा जन्ममरणजर्यीय
उपतो यातुम। सायण सवित्र
सवित्रो नव्यति समये सरवीजन
निरन्तु कलाकैनेव्याति नायिकोक्ता।
नायिका रामन मन स्वभ-
विलाकृतम्। अव्युक्ते तु न
कार, शिरःस्थि काक प्रयोगा-
देवरत्ने भवति अहम्ग डोषणा यथा-
आयणयाचि भावेन कलिता

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

बहुमान्यत्वे । नाहं कर्ता स्वमेवात
बहुमान्या प्रियेभ्य कर्तृ इति
सत्कर्तृत्वं प्रकृतत्वं पीनत्वं सम्पा-
दितम्। यत्र पुनमाल्यं पश्यन्त
तथा अशङ्कुरोषण यथा —
तरुणार्केण स्पृष्टिं किं आयणाङ्कं
तवीवज्वलम्।

161/B अर्केण तरुणा, स्पृष्टः अङ्कमेन कम
इने तरुणार्केणात्र पर पदे श्लेष
ठङ्ला पदद्वयं सम्पादितम्।
उभय मुखेन यथा — कोयं वीत
स्वयम्भूः कथमिव सम्भवे आय-
णार्यस्य पुत्रो बक आपार
पुत्रेण हि भुव भवद्। किन्तु
दाकारमस्या: तात औरव उ
येरतां तु किमु वतन वेधा स्वइदना-
तायते तामिथं नमोक्ति
रजों रजयति । धिवयाः आ यजार्थे-
म आत । स्वय मुद्रिति आह भइं
श्लेष: नकार । धिरखि
काकु: । नकोक्ति
मुख्या शब्दालङ्कार तथा अर्थाल-
ङ्कारिक सम्मत मनुप्रासमाह —
वर्णानां साम्यमनुप्रास:
अच्छेक वृत्ति को देखा — अच्छु-
दाघानेकस्य स: ; एकस्याप
सकृदपि मातिस्तुपर: । स्वरवैषम्या-
हशोऽपि अजुन साहृश्ये
वर्तने सामर्थ्यम् स्वाश्यनुप्रास:

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

धनुर्वंशस्य श्रोणु श्रापः छेकान् विदग्धाः
वृत्तिः नियत वर्ण गता रस विषया
आचार: । केऽर छेकानु प्रासो यथा—
मुक्तकम्प मनुकम्पं यस्मात्
कम्पराज रजनी स्वपालिताम्।
मण्डलेषु कृतचार मण्डल
नायनों जयति मायणात्मजः॥

यथा वार्य्जं वृद्ध्यं योत्वादि। वृत्त्यनु [illegible] प्रासस्य अत्यनुरागानि
यमत वृत्तिमाह — विविनक्ति —
उपनागरिका ख्याता तामाहुर्
मधुरैः वर्णैः।

1624B उपनागरिका उपमिता ख्यादः कान्ताय चैति तितिय येति समासः यथाह रुद्रटः।
सरूप सरूप स्पर्शैः युताः मूर्ध्नि
वर्णाय योगिभिः। स्पर्शै युतां च मत्वान् उपनागरिकता बुधाः
तवरूप सम्पदं या मालिन मनः
तिष्ठत नायणाच। रामसाच कामया मायां धाति; प्रशंसनिकालेख्याहत कुलय इति मोलो लोल विभाव—
[illegible] यतेषु अदा परस्पेज रावान्ते:। दुष्ट क्षत्रिय शासनेषु पुनः
स्थित्वा महान्ते माहिकान्ते न्म मियं
तपः कृत वति त्वं [illegible] पतिं
नायणम् रात्रा वंद यां याति
श्रीरित उदीरिताः कौशिये
त वामनादिभिः राव वार्णि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

वर्णयितुं शब्दमाह — लाटानुप्रास
इष्यत इति सूत्रं च तात्पर्य भेद इव,
ननु ~~[illegible]~~ दैर्घ्यं, किञ्चिदुपलक्ष्यते
कामानाम्। आह — स्वरूपा-
र्थाविशेषेऽपि पुनरुक्ति काला-
रात्। शब्दानां वा पदानां वा लाटा-
नुप्रास इष्यते इति सूत्रं च तात्पर्य भेदमात्रे
तु लाटानुप्रास इति। अनुपलब्धितः
उ ~~[illegible]~~ सुप्तिङन्ता शब्दाः
सुप्तिङन्ताः तानि पदानि, तदर्थं
पदानुप्रास इति च महान् भेद
पुरस्सरं तत्स्वमाह — पञ्चविधः
स्वपदानां पदस्य नाम्नः स्थितिर्वा
क्रिते स्थपात्। चकारो भिन्नक्रमः।
बहूनां पदानां एकस्य पदस्य
वक्ष्यमाण प्रकारतया वर्तिनः, प्राति-
पदिकस्य द्वयं वक्षयात् पञ्च प्रकारो
183/B भवति। प्रातिपदिकस्य प्रकार 164
तया वर्णितमाह — तत्राद्य ~~[illegible]~~
भवतो स्ववृत्त्य वृत्त्योरस्य नामयत्
स्वदते। एकस्मिन् मासे न
समासे समासासमासयोः च
प्रातिपदिकं पञ्चकारं क्रमेण
उदाहरणम्। ——
तुष्यति ब्राह्मण सोऽपि बेश्रिया समे-
तोऽपि र श्रियामुक्ताः। तुष्यति
चापि बस्मिन्नी शश्रिया समेता ऽपिरं
क्रियामुक्ताः। परस्य राघिराज्यार्हे
समं सोमसमक्रमः। समयस्त्वं
ब्राह्मण वसमये स्तेन मामवः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

स्वङ्गबन्धः — जय सारण सारङ्ग
जय सारण सारङ्ग सरसा सम-
सारङ्गधर सायण सारदा मुरजबन्धः
स्वासारङ्ग सारसारथा सायणाङ्ग
गणायसा। रणावरा रावणा रसाङ्ग
रावन रासङ्गा सर्वतो भद्रम् —
लक्ष्मी सादरमायणार्य मनुजस्या
नावध्यार्थ क्रमं शस्तायश्च दण्डनीति
महिमा साहृदयनैय तया। सत्ताजामनु
रक्षणेन महितैः ख्याते प्रकाशं, परं
शम्भावात् बलाश्रमोर्भ सहृशां
मङ्गल्य धाना हरम्। सायणाय
यशः सादर सादर सादृतम्।
एक श्लोकः अथ पुनरुक्त पदा-
भास माह — आमुख राकार्य-
वेनैव मुखे भासनम्। पुनरुक्त
वदाभासः।

164/B अथ शब्दस्य सभङ्ग अङ्ग
रूपः केवल शब्द निष्ठः। क्रमेण
उदाहरणम् —
योऽशीवदाज्ञ सवहृतेस्ति
कारयेत विधुजिह्वालम्बनताङ्ग-
तोवा। यज्ञा शिरीशो भुवि भूत
नायः सौत्रं प्रभो सायण मानि
वर्ये द्विजराज कलानाथ सामीश्व-
क्ति धरश्ययः। । स राव सुधिव
श्रीमान् सायणो भुवि वर्ध-
ताम् शब्दात्र यत्नु, कालान्तक
प्रतिनिधिः समरेषु शोभात्
लक्ष्मीं वहन् वपुषि कायेन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

हेमशौरम्। नित्यं सुवर्णं सुपर्व सु-
मनसः समुपास्यमानो मन्जी
गुरुः जयति सरसिज राक, राव।
अन्तक कापुर्व, सुमना गुरु
शब्दानां परिवर्तनोयमलङ्कारः। अतः
शब्दाश्रयत्वेन कालतम सुपर्व मानि
शब्दानां यम सुपर्व शोभनामनस्त्व-
यि वादिपदैः परिवर्तनेपि परिहीयत
इत्यर्थः। तस्मात् उभयालङ्कारोयम्।
इति शब्दालङ्कारः।—
सार्य मासाधित भावरसज्ञा
सारस राव रत पाद सारस्या।
सार सादृश्य द्विरङ्घ रसा
सारङ्ग जपतीज माय या॥

पद्मबन्धः भारते भातिभासार रसैं
भाता भताविभा।
भाविताभा शुभावादेव भावत ते
165/B सत्वा अथ अपि पद बन्धः।—
आनन्द नन्दि जनकीर्ति वीथि
ऊमा
मातरा कन्दुर रतं महनीय भासा।
आरोत रेण वपुषा परिपालित हिंसा। 166
आतत्य शङ्ख दुर्नाम जडारातश्री।
खङ्ग बन्धः — यथा वा —

आडित शत्रु देहशालित साधिर तारिणि
नित बिंब्ड कीर्ति जलधि भक्ति
नमजा।
आहवे वर्जितेन यदुपरगुरु तरङ्गं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

शाश्वति मया धरणौ रजनी भवता
विधायान्त मना समस्त जनता
वपु स्वधर्म। स्थिरो दर्भविक्रत
कामुकार्तिज जनने दर्तियथः
कर्मजा ज्ञान निर्जित भद्र वाङ्मं
कुस्त्र देयुतास्यौः वदे देवस्य।।
स्तोडमेन ज्ञाहितो शोषो गुणा-
नाम्पदेः एकश्लोकः षोडश
दल पद्मबन्धो यथा —

मधा महिम रामश्रीरामनाम श्याम
कोमलम्। मनोमन्मथ तिमकाम
सीमश्याम धामदम्। अष्टदल
पद्म बन्धो यथा —
यात्रिता जावनतया यातनखे-
दनीयया।
यार्यनीया ययामा यासास्त
तात्रिय कान्तिकायात्म सदेके
वेदेविक्षु विकुक्षय।

प्रवेशा निर्मा विक्षु कुआदश
दलाम्बुजे
स्वया
शुभ्रा एक दिशा विलासि विभु
नातिरमो कुहराश्रिया। विगाम क्षम
विश्वरङ्गा। वियता कलौ यशो
ज्योतिषा।
नौजैर्क कान्तिमवाप्यय प्रवि-
शदाविर्भूत के स्वाराम
माख्यातायं ज्ञायते विशेष

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

विदुषो याति तत्वं। नोपमाम् प्रकरणलोकः
नैमि पूरश्यतीतो यास्मिन् नरेश्वरे-
ममकार श्लोकतीति, क्रिति नाम साक्षमे
विश्व पाति कवितीति ~~[illegible]~~ तत्कर्तृक
नाम नवमेवाधक नाम च प्रकटी-
क्रियते — पुरः पुरारि भवादात्
अतत्रित विस्तरे कुरतिस्तुये च
श्रेमयं नेमाविति इतरोतरं [अर्था-
लङ्कार प्रकरण प्रारम्भः]
अधुना शोभने इत्यति रत्ने कुल- |67|
रकराणाम्। अत्रापि उपमा-
दीनां भेदाभेद प्रधानानां
अर्थोपमा। साधर्म्यं स्यादुप-
मर्म स्यादुपमानोपमेययोः उपमा।
समानो धर्मो ययोः ते समानधान
य धर्मिणोः। अर्थादुपमानोप-
मेययोः। कमल मुखादि केतयोः
भावः ~~साधर्म्य~~
साधर्म्यम्। कवि समय प्रसिद्धम्
कान्तिमत्वादि न तु वस्तुत प्रमेय-
त्वादि ~~साधर्म्य~~ साधर्म्यम्। अत एव
उपमान उपमेय ग्रहणम्। प्रसिद्धो-
पमानोपमेय परिग्रहार्थम्।
इतरथा कुमुदमिव मुखं कारण-
मिव कार्य मित्यादि ~~[illegible]~~
वापि स्यात्। कार्य कारणयोः
कुतस्त्य साधर्म्य मिति चेत्
कारण गुण प्रक्रमेण कार्ये
गुणारम्भ इत्युक्तत्वात्। ननु

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

भेदा भेद तुल्यत्वकथनं समीचीन
मिति चेत् उच्यते। तन्न चमत्कारित्वं
विचार धुरां आरोहति साधर्म्य
प्रकार तत्रस्य सम्भवात्। क्वचित्
भेद प्राधान्यं, यथा रूपकं क्वचित्
पुनः उभयोः प्राधान्यं यथा
श्लेषमेव तत् छेदतत्वा पादितैत-
तदा व्यतिरेके रूपयो रपि
विषय रूप माक्रमेत। साधर्म्यं तु
167/B गुण क्रिया रूप मनुसरत् मिव
भवति एकश्लिष्टेनाश्लिष्टेन
~~शब्दो~~ शब्देन उपादानमर्हति। ~~श्लेष~~
श्लेष शब्दोपादाने च न श्लेषः।
तस्य धर्म रूपतया इत्वात्
श्लिष्ट शब्दोपात्तयोः भिन्नयो रेव
धर्मयोः एकैक रूपेण
अवगति भेदो ऽपि अभेद
इत्येवं रूपाति शयोक्ति श्लेष
प्रतिभा त्योधिताति शयानुप्राणि
तोपमा। साधर्म्य स्यानु गमे स्यात्
उपमानोपमेययोः उपमा। द्वैधा
निरूपितयं पूर्णा लुप्ता विभे-
देन तस्याः स्वरूपमाह —
पूर्णा स्यात् यत्रोक्त वस्तुपमानोप-
मेय धर्माणाम्।
एकस्य द्वयोः वा लोप लुप्त
तयाणां वा शास्त्रीय एव लोप
स्वाभाविको वा भवेत् रासां
रातत् द्विविधाया अनुपमाया
भेदानाह — द्विविधापि श्रौता-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

साधारस्य समास कृतेषु भवेत् ।
क्रमेण तयो स्वरूप मुपपादयति
द्योतित साम्याद् उपमायन्त भवेयुः
यथैव वा शब्दाः तुल्याद्य
शब्दयोगा स्यात् आर्थित्व । भि ति-
ता तद्वैः । इति बुधैः
लोपे धर्मस्य पुनस्त्वं । द्वि तो
द्योतित । तत्र अ ओपमान तारा
के धातु वाक्य वृत्ति गता ।
वादे लोपे वृत्तौ कर्मा धार-
कस्य पितृसं द्वित्य शब्दः स्यात् कर्म
कर्तेण मुलितेषा बोडोपमा स्यात ।
स्या धर्म मानलोप द्विधा मता
वाक्य वृत्ति गता । क्यचि वाक्य मुपेय
हर्तो वृत्ति गता स्यादि लोपे तु
निराम्यति । 2
168/B याबुं लुप्ताः भेदाः श्रीमताः रामो-
न विशतिः पूर्वैः । सोपि पृथक्
निर्देशः क्वचित् तु सामान्य
मातेन हृदयामूर्त परत य विमला
भावेन । अस्य साधारण
धर्मस्य धर्मस्यानुगामि तया
निर्देशिता .... वद्धु ...... उक्तः
विहिंषु निम्न शाखा हरे कौडासु
माया इव स्थानौ शालिषु देव
तानि परमे छवासानु तारा इव ।
राकसके विजृम्भमाण कान्ति 169/
सामाज्ये सम्प्रमोबो लीयन्ते
तब सामणार्थे बयसा भद्रेषु

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

विकृत शिरः। लोपनत इति धर्म-
स्यैकस्य क्रमेण निर्देशः
समये सपत्नि ~~सौ~~न सैन्
सायण तव विमान वहन ईश्वरः।
कीडेति कैटवाडि पुरिव विमे
कोडे जरातयं जलधा वहन्
पृ भि मे दिति सामान्ये भिन्नः
पृथक निर्देशः। एवं एक एव
~~धर्मे~~ धर्मेण क्वचित पदस्य
हृष्टवात पर्यायेण उपनिबन्धः।
एकस्यैव धर्मस्य वाह्य मुपादानं
वस्तु प्रस्तारिव प्रथमस्य तिमिरत्वे
वस्तुतां भिन्नावेव धर्मा भिन्न तथा
उपति शाखोन्मत्यं वाजितौ
साधारणयं भजतः भावयोरेव
धर्मयो निरुपादानं बिम्ब प्रति-
बिम्बा भावः। यत उपमाने यत
अनेक धर्म सम्बन्ध उपमेय-
स्याभि धातु माभिमतः। तत्र
साधारण मुपमावाचकं
वाच्यमेव कर्तव्यं, न तु धर्माभि-
धायी पदोपादानेन
प्रतीयमानं यथा —
पद्मिनी रस धर्मणां प्राकु स्वौ
सायण प्रभो। प्रबोध
वनः कुरुषाः प्राक् पयाति
तेजसाम्। पाणिनि बन्धु शाकस्य
169/B प्राप्तोदयत क्रावो ध काकिलादि..
कमति... सायणस्य वन्दे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

अभिमतम् । अतः साधर्म्यमुत्तमम् ।
ननु चाभिनीराजदीप्तमिति दीप्तमित्युक्ति
दीप्त सादृश्यमिति धर्मान्तरमपि
प्रतीयत इति चेन्न । अति
प्रसङ्गात् यत्र शब्द शक्ति
मूलानुरणन न रूपं अङ्ग
[illegible] मार्गे नैव उपमा-
प्रतीतिः । तत्र वाक्येन
कार्यान्तं चौर सम्बन्ध प्रसङ्गात् ।
यथोदाहृतम् । प्राक् शब्द
शक्तिवे । मूलानुरणने
प्रसङ्गः श्री योगाचार्य महनीय
महाप्रभावम् । श्री रङ्ग शास्त्रि
कर शाङ्क रचाङ्गः भिन्नं या
माधुर्य मधुर शिरोभिन्नां
प्रयत्न । तेषां करीदग्ध्रयुक्तः इव
लि शर्व भिद्धिः । इत्यं उपमा
तु पयः । किञ्चित प्रति पादितं समासेः ।
अन्ये रनेक धर्मम् उल्लङ्घितां भिन्न-
तेना स्यात् । एकस्यैव एकास्मिन्
वाक्ये हि उपमानोपमेय तयोः
अन्वयम् अनुर्या स्यात् उपमेयोप-
मापि पर्यन्ते । एकस्यैव उपमा-
नोपमेयत्वं एक वाक्य गतं अन-
न्वय वाच्याभि धायेज अत
पूर्वा रूपानुक्रमः । एक स्य तु
विरुद्ध धर्मे संसर्गो द्वितीय
योगोपि निवृत्यर्थः । अत एव अत
सम्भवति । त्यागो

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

समीचीनमिति चेत् उच्यते, तं न,
यतु रचिता विचारविना पुरा-
माणि रोहति, साधर्म्ये त्रि-
प्रकार तत्र स्व साम्यवशात् क्वचित्
भेदप्राधान्यं इष्टम्, यथा
व्यतिरेके क्वचित् अभेदम्।
प्राधान्यं यथा — रूपके क्वचित्
पुनः उभयोः। प्राधान्यं यथा
उपमैव तत्रेदं नोपादीयेत॥
तदा व्यतिरेके रूपके वा विकल्प
~~उपमा प्राप्येत~~, रूपमात्रमेत्।
साधर्म्ये तु गुण क्रिया रूप
मनुरागादि भवेत् अनेक
श्लेषेण वा शब्देन साम्यादवि-
उक्तमिति। श्लिष्ट शब्दोपादाने-
ऽपि न श्लेषः धर्मे रूपतया-
ऽभावात्। श्लिष्ट शब्दोपात्तैर्वस्तु-
तो भिन्नौ एव धर्मयोरिह कल्प-
तया व्यवहारति भेदे सत्यपि स्वरूप-
माह — पूर्णा स्यात्, लुप्ता
वा उपमानोपमेययोः धर्माणाम्,
वाचकस्य वा द्वयोः लुप्ता त्रयाणां वा।
उपमानोपमेय साधारणधर्मोपमा-
प्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा चतुर्णां
मध्ये वाचकस्य द्वयोः त्रयाणां वा लोपे लु-
प्ता। क्रियमेव लोप स्वाराधिको भवेत्
प्रायुक्तानाम्, लोपं क्वचित् आकरणं
भवति। क्वचित् कविनां

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

तत्प्रकारं सायणः आयाणे यथा।
तत्र ग्रौतौ नन्वयः —
अनन्वयस्य सम्प्रति लोके आयाणा-
यों न संशयः, अयमर्थः उपमे-
योपमानयोः इति विपर्ययः। अतिव्या-
ति रूपा ... कार्ये इति तशोप-
मत्र अवच्छेदपरा ~~उपमे~~ उप-
योपमा। धर्मस्य साधारण्ये
प्रति भावेन क्रिया। तत्र बोध
साम्यहार्ये सुक्रियासु
सतामपि स्वामि जयति सायणः।
वितरण विधौ सन्तोषोत विपक्ष-
17.9B कर्षे सतत ससर्ज।
उपमेयोपमा — साधर्म्य
स्यानु मानस्यात- उपमानोपमेय-
योः उपमा। उपमेति लक्षणमवादि
~~सा~~सम साम्यम्, अत एव
उपमान उपमेययोः उपादाने इह
कवि समय कवि मतौ अमान-
पमानोपमेय निरसन अपर्य-
वासितम्, इतरथा कुमुदमिव
कारणमिव कार्ये इत्यादि
वस्तुसमा स्यात्, कारण
कार्ययोः साधर्म्य कृत-
त्वं इति चेत् कारण गुण
प्रक्रमेण कार्येण तयारम्भके
साधर्म्य: सम्भवात् स्पष्टत्वात्
ननु भेदाभेद तुल्यत्वे वचन

(पीछे पन्ने में) ← ~~...~~

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

171/B

इत्यत्र च भवति श्रौती । लुप्तोपमा या, भेदात् उक्तां वाक्यगा समासगा तद्धितेषु भवेत् । ।श्रौती पूर्णा च लुप्ता च, आर्थी चेति श्रौती भवति । वाक्य समास तद्धित आपत्ति कतुमाराः भवति । क्रमेण तयो स्वरूपं उपपादयति । श्रौति आर्थ्यो उपमायात भवेयुः । यथा ...... । तुल्यादि शब्दे योगे स्यादार्थी सा- ऽर्थी ये निश्रितम् तद्धैः । यथैव वा शब्दात् परस्ते स्यैव उपमानता प्रतीतिरिति यथैव- पमेव विधिं श्रिप्यन्ते, तथापि शब्द महिम्ना श्रुति मेलैव सम्बन्धत् सामान्ये- पति पादयन्तीति तत्र भाव- ते त्युपमा तेन तुल्यामित्यादा उपमे- ...... उपमान एव इदं इदं च तत्तुल्यामित्यु भवितादि तुल्यादि शब्दानां विश्रान्ति रिति सामुपर्यालोचनया तुल्यता प्रतीति रिति तत् साधर्म्य स्यार्थिता तुल्यादि वदोपादाने आर्थि वाक्य विषयो श्रौति चार्थि च स्तुमगा । समासे विषयेता- र्थी उपमायास्तु तुल्यादि पद

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

सन्निधानेन सुमनसम् । श्रौतोऽयं पङ्क्-
तिवेन विभक्त्यलोपः पूर्ववत् ।
उपमाकृति स्वरत्वं श्रौती । नित्य समासे
इव शब्दयोगे प्रयोगो दृष्टः ।
तद्धिते तु तत्र तत्रैव इत्यनेन
इवार्थे विहितस्य वते उपादाने
श्रौती । तेन तुल्यमित्यादिना
विहितस्य वते उपादाने आर्थी
निरामयति इति बहुवर्णाः ।
उक्त प्रकारेण वाक्य वृत्ति तद्धित
वर्तित्वः श्रौत्यार्थीभ्यां षड्
पूर्णा वह भेदा भवन्ति । क्रमेण
उदाहरणानि । तामेव उपास्ते
~~सर्वे~~ सर्वे मन्त्रिणो सायणाचार्यैः ।
यथा सुमनसः स्वर्गाधि-
वर्णं भजनादिकम् ।
इयं वाक्ये श्रौती पूर्णा —
174B सुरे यन्तं सुमनसां पार्थिनां
तानि पादनैः । अन्नानि सायण-
चार्यं ये सदृशं मन्महेवयम् ।
वाक्ये आर्थी —
गुणैरनुरोध भुवना प्रख्यातैः
सायण गुरुः । राजत्यधिकराज्ञी-
रो रत्नैरिव महार्णवः इयं
समासे श्रौती
सतां सन्निधियोगेन सम्बद्ध-
मानस्य प्रभुम् । सायं धन
रसाङ्कुरां सायणार्यं न लोभयेत् ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2
Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

इयं समाप्ते आर्षि —
श्लाघन्ते शौर्यं पुरुषः सङ्ग्राम-
स्य जित्वत्। स्वैरं माहकार्य-
रणावत् समुरे .... लाभे।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh